

Váratlan találkozás: Európa és az iszlám

2015 nyarától kezdődően példátlan migránsáradat indult meg a kontinensünkre, és ma már általánosan elfogadott nézet, hogy Európa a háború utáni legnagyobb válságát éli át. A tények annyira közismertek, hogy csak röviden idézem a legfontosabbakat: az ún. arab tavasz (2011) után gyorsan növekedett az Afrikából és Ázsiából Európába tartó menekültek tömege, tavaly drámaian megugrott a számuk, és további növekedés várható. A menekültek túlnyomórészt muszlim országokból származnak, Marokkótól Bangladesig. Európa gazdagsága, szabadsága és békéje rendkívül erős vonzerőt gyakorol a szegénységtől, munkanélküliségtől, önkénytől, terrortól vagy egyenesen háborútól szenvedő országok lakosságára. Az Európában már megtelepedett nagyszámú muszlim diaszpóra olyan biztonsági hálót jelent számukra, ami csak tovább erősíti a vonzást. Ha bejutnak az Európai Unió területére, akkor kiutasítástól nem nagyon kell félniük, elég kimondani a varázsszót: „Refugee!” (Menekült! – ez a modern „Szezám, tárulj!”), és máris írott malaszttá válnak a vízumszabályok, a tartózkodási határidők, a munkavállalási korlátok. A bemondott adatok ellenőrizhetetlenek, ha pedig valaki el sem árulja a származási országát, akkor nincs hova visszaküldeni őt.

A migránskrízis persze nem volt előzmény nélküli, de a mértékadó politikusok, a véleményformáló értelmiségiek és a média zavarodottsága, következetlensége, az ellentmondásos intézkedések, a vállalhatatlan ígéretek mind arra utalnak, hogy meglepetésként érte Európát. Pedig a politikusokat, az értelmiségi agytrösztöket azért is fizetik, hogy a krízishelyzetekre felkészüljenek, különösen, ha azok nem teljesen váratlanok. Nem ez történt, mert a dogmák, a szellemi vakság és az elfogultság akadályozta a megértést és talán akadályozni fogja a megoldást is, ha van egyáltalán megoldás.

Ebben az írásban a krízist kiváltó mély, strukturális okokat keresem, méghozzá mindkét oldalon. Én az eseményekben az iszlám civilizáció modernizációs kudarcának következményeit látom, és megpróbálom bemutatni ennek körülményeit és mechanizmusait. De számomra legalább ennyire fontos a másik oldal is, Európa, melynek reakcióiban szintén a strukturális (történelmi mélytudati) okokat keresem.

(A modernizáció és az Európa-rejtély) A modernizáció évszázadok alatt Európában alakult ki először. Egy olyan folyamat, mely során a társadalom tagjai összességükben egyre több tudással egyre gazdagabb anyagi és szellemi kultúrát hoznak létre és egyre jobb társadalmi körülményeket alakítanak ki. A folyamat iránya a mai, (poszt)modernnek tartott, társadalom felé mutat. A modernizáció szinonim kifejezés a fejlődéssel és a haladással, de annál általánosabb fogalom, mert például önmagában a gazdaság fejlődése nem eredményez modernizációt, annak ki kell terjednie a kultúrára, a társadalmi intézményekre, a közéletre, az államra, sőt az egyéni kapcsolatokra is, mert ezek együttes haladása jelenti a tartós modernizációt.

A modernizáció autonóm egyének kezdeményező készségét feltételezi. Autonóm személy viszont csak megfelelő közösségben tud kibontakozni, olyanban, amely teret enged a jobbító kezdeményezéseknek, támogatja és megvalósítja azokat. A modern ember ideáltípusa a szabadságot mindennél többre tartja, öntudatos, ambiciózus és jövőorientált, a mindennapi életét áthatja a racionalitás és a törekvés az innovációra, ennek megfelelően kételkedő, kíváncsi és az új iránt fogékony, az embertársai iránt bizalommal viseltet és nem idegen tőle az együttműködés, valamint jellemző rá a magas munkamorál. Mindezek

a (poszt)modern társadalom legfontosabb értékei közé tartoznak. (Értékek: kulturális alapelvek, melyek kifejezik azt, hogy az emberek mit tartanak értékesnek és fontosnak, így tudnak a mindennapi életben dönteni, választani és ítélni.)

A mai modernizált európai/nyugati¹ társadalom jellemzően politikai demokrácia, a nemek, nemzetiségek és egyéb csoportok emancipációja, az egyház és a vallás elválasztása megtörtént (minden modernizált társadalom erősen szekularizált) – másrészt fogyasztói társadalom a maga hedonizmusával, a vallástalansággal járó értékvesztéssel és értékrelativizmussal, a közösségek felbomlásával, az emberek elmagányosodásával.

A modernizáció épülhet alulról, az egyénektől és kisközösségekből kiindulva, így történt ez az angolszász államokban. De van több példa a történelemben, amikor egy állam elitje indította el főlülről a modernizációs folyamatot. Ez csak akkor lehet sikeres, ha a közösségi szellem és fegyelem nagyon erős a társadalomban, tisztelik az elitet, az államot, és nagyobb ellenállás nélkül elfogadják az új értékeket. Erre a legjobb példa a 18–19. századi Poroszország, illetve Németország, Japán a 19–20. században, Kína és a kelet-ázsiai ún. „kis tigrisek” (Dél-Korea, Hongkong, Tajvan, Szingapúr) a 20–21. században.

Az európai, illetve később az észak-amerikai országok fejlettsége és dominanciája a 19. században olyan nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalomtudósok elkezdték keresni az okokat, ekkor tulajdonképpen az „Európa-rejtélyt” próbálták megfejteni, azt, hogy ezek a folyamatok miért az európai/nyugati országokban következtek be. Marx a tőkés gazdasági fejlődésben látta a kulcsot, nézete szerint ez határozza meg a modernizálódást. Max Weber a 19–20. század fordulóján kidolgozott elméletében viszont a kultúrát, pontosabban a vallás által meghatározott kulturális értékeket és a modern állami bürokrácia kialakulását tekintette döntőnek. Azóta sokan cáfolták Marxot és Weber, de Weber ennek ellenére mind a mai napig állandó hivatkozási pont a szakirodalomban, és úgy tűnik, azzal áll bosszút, hogy igaza van.²

(*A távol-keleti rejtély*) Egészen a 20. század közepéig a kutatók többsége úgy vélte, hogy a modernizálódás csak az európai/nyugati modell szerint történhet. Mivel ezeknek a társadalmaknak alapvető jellegzetessége volt az individualizmus, úgy gondolták, hogy a modernizálódó nem európai/nyugati országokban is túlsúlyra jut az individualizmus. Japán viharos fejlődése, majd a „kis tigrisek” hasonló modernizálódása romba döntötte ezt az elméletet, és ezután kutatók hada próbálta megfejteni a „távol-keleti rejtélyt”. A távol-keleti országok ugyanis erősen kollektivisták voltak, az ottani átlagemberek számára kevésbé volt lényeges a szabadság, viszont a közösségük sikerét mindennél fontosabbnak tartották, és a fentebb felsorolt, a modernitáshoz szükséges egyéb értékeket (jövőorientáltság, racionalitás, innováció, munkamorál, emancipáció stb.) maguknak vallották. Sőt, ezekben az országokban sokkal kisebb volt a bűnözés, a drogozás, az aszociális magatartás, mint a nyugatiakban, amit addig a modernizációval járó szükségszerű rossznak tartottak. A jelek szerint a társadalom jobbítására, fejlesztésére irányuló erőfeszítés nemcsak az egyénektől indulhat ki, hanem a közösségek (például család, vállalat) is lehetnek annak mozgatói, a kisebb egyéni autonómiából fakadó hátrányokat pedig bőven ellensúlyozza a közösség iránt érzett rendkívül erős elkötelezettség, a fegyelem és a közjóra való törekvés. Az igazat megvallva a modernizálódott távol-keleti országokban is bekövetkezett egy bizonyos fokú individualizálódás, a gazdasági válságok kikezdték a szolidaritást és már nem ismeretlen jelenség a magány, de ezek a tünetek egyelőre messze nem olyan erősek, mint az európai/nyugati országokban.³

(*Az iszlám-rejtély*) Az újabb nagy feladatot a kutatóknak az „iszlám-rejtély” megoldása jelenti. Erre több, párhuzamos folyamat ösztönzött, egyrészt a muszlim országok modernizációs erőfeszítései, illetve azok eredményei, másrészt az európai muzulmán diaszpóra

integrációjának kérdése, végül a legnagyobb lökést az iszlamizmus terjedése és a hozzá kapcsolódó terrorizmus jelentette.

A muszlim országok többsége a 20. században kezdte el a modernizációs erőfeszítéseit. Kiemelkedő volt Kemal Atatürk tevékenysége, aki Törökország élén az I. világháború után radikális intézkedések sorát vitte keresztül: bevezette a latin ábécét, a vallást háttérbe szorította, erőteljesen pártolta az iparfejlesztést. Sokáig úgy tűnt, hogy nem lesz kézzelfogható eredmény. A másik figyelemre méltó kezdeményezés Iránban történt, Reza Pahlavi sah eltökélten fogott hozzá a modernizációhoz az ötvenes évektől kezdődően. Az iráni modernizációs periódus rövidebb volt, mint a török, de az olajjévedelmeknek köszönhetően nagyobb forrással finanszírozták az állam átalakítását, az oktatást és az iparfejlesztést. A többi muszlim ország nyugati gyarmatként vagy gyámkodás alatt inkább elszenvetde az európaiak modernizációs intézkedéseit, a lakosság jelentős mértékben intakt maradt.

A muzulmán országok a múlt század 40-60-as éveiben függetlenné váltak, és ekkor a hatalomra jutott elitnek szinte mindenütt megpróbálták modernizálni a hazájukat. Nagy infrastrukturális beruházásokat főként olyan országokban hajtottak végre, ahol olajjévedelmekkel tudták azokat finanszírozni, de igyekeztek korszerűsíteni a jogrendszert is és nyugati mintára az államot, gyorsan növelték az oktatásra fordított összegeket, majdnem mindenütt tömegeket kezdtek iskoláztatni. Az eredmények többnyire nem igazolták a várakozásokat.

A legsikeresebb muzulmán ország Törökország volt, és bár hosszú évtizedekig politikai bizonytalanság fékezte a folyamatot, mégis a 20. század második felében létrejött egy olyan vállalkozói réteg, egy széles, nem csak járadékból élő középosztály, amely képes volt önfenntartóvá tenni a gazdasági fejlődést, és kialakult egy intézményrendszer is, amely végül biztosította a szükséges stabilitást az országnak. A feltételek csak lassan, a század végén értek be, az ezredfordulótól kezdődően megindult a gyors gazdasági fejlődés, és nyugati mércével mérve is erősödött a demokrácia. Irán más utat járt be, ott is kialakult egy vállalkozó polgárság, egy viszonylag széles középosztály, számottevő ipari potenciál jött létre, de a folyamat a '79-es iszlám forradalommal megtört. Sikeres országnak tekinthető még Malajzia, az ottani elit főként Szingapúr példáját másolta, és a gazdasági erőfeszítéseket nagyban segítette a kb. 23%-os kínai kisebbség, amellyel sikerült kiegyeznie a maláj politikai elitnek.

A többi ország esetében már nem beszélhetünk sikeres modernizációról, a szerencsésebbek (Egyiptom, Algéria, Pakisztán, Tunézia, Marokkó, Szíria stb.) a felszínen tartották magukat, de előbb vagy utóbb átesúsztak egy tekintélyuralmi rendszerbe vagy diktatúrába. A gazdaság hosszú távon vagy stagnál, vagy túl lassan fejlődik, képtelen lépést tartani a rohamosan gyarapodó népességgel. Algériának az 1960-as évek elején, a függetlenség kivívásakor ugyanannyi lakosa volt, mint Magyarországnak, ma közel négyszer annyian vannak. Egyre több muszlim ország képtelen megtermelni a lakosság élelmiszerét, egyre több importra szorulnak, Egyiptom (90 millió fő) kenyérellátása például már évtizedek óta az amerikai gabonának köszönhető. Lehet azt mondani, hogy sivatagos országok nem alkalmasak mezőgazdasági művelésre, de ugyanakkor megemlíthetjük a hasonlóan sivatagos Izrael példáját, amely a modernizációnak köszönhetően jelentős mezőgazdasági exportórrá vált.

A dűsgazdag arab olajmonarchiák nem nevezhetők modern államoknak a hipermodern felhőkarcolók, a mesterséges luxusszigetek és a sípályák ellenére sem, mert a támaszuk szinte kizárólag a szénhidrogénkincs. A pénzesőnek köszönhetően Nyugatról, illetve a Távols-Keletről importálják a tudást (tervezést, mérnöki munkát, szervezést, kutatást) és

szegény vendégmunkások millióival végeztetik el a kvalifikálatlan munkát, de önfenntartó gazdaságot nem tudtak létrehozni, hiába ingyenes a bennszülöttek számára a teljes oktatási vertikum, hiába ők töltik be a vezető pozíciókat. A társadalmuk archaikus és merev, ezért képtelen arra az alkalmazkodásra és megújulásra, amit a jelenkor megkövetel. A vallási előírások meghatározzák az állam és a társadalom működését, szigorú elkülönítési szabályokkal tartják távol a nőket a társadalom, a kultúra és a gazdaság működtetésétől – Szaúd-Arábiában még autót sem vezethetnek –, ezzel a lakosság felének alkotóerejétől fosztják meg az országukat.

A '70-es években döntő változás történt a muszlim társadalmakban: politikai tényezővé vált az iszlamizmus.⁴ Az új iszlám ideológiai fészkei kezdetben az egyetemi campusok voltak. Az első pillanatban talán ellentmondásosnak tűnik, de az iszlamizmus születésében fontos szerepet játszott a modernizáció. Mint említettem, a muszlim országok nagy erővel fejlesztették az oktatást, viszonylag rövid idő alatt nagy tömegeket iskoláztak be, az egyetemi hallgatók száma rohamosan növekedett. Egyiptomban például az egyetemi diákság a '70-es években megduplázódott és a száma elérte a félmilliót, viszont az infrastruktúra képtelen volt követni ezt, leromlott. Gilles Kepel francia politológus a *Dzsihád* c. munkájában leírja ezt a folyamatot: a végzősök nem találtak munkát, megkérdőjelezték az oktatás által képviselt modern világ értékeit. Nagyvárosok nyomornegyedeibe kerültek, a tudásuk révén meg akarták változtatni a sorsukat, ellenében a jellemzően analfabéta falusi szüleikkel. Az oktatásnak köszönhetően rengeteg információs forráshoz jutottak, köztük válogathattak, kifejezhették önmagukat, és akarták a társadalmi felemelkedést, ami – ellentétben a kulturálissal – elmaradt.⁵

Nilüfer Göle török szociológus egy, a törökországi iszlamista mozgalmat elemző tanulmányában⁶ hasonló képet rajzol fel az iszlamista agitátorokról: nemrég kerültek vidéki kisvárosból nagyvárosi egyetemre vagy főiskolára, ott ismerkedtek meg a jelenkori iszlamista ideológiával, amely a muzulmán identitást a nyugati modernitás ellenében kívánja megfogalmazni. Göle az általunk ismert iszlamizmustól eltérő képet mutat be: igaz, hogy a török iszlamisták radikálisan szakítani akarnak az eddigi szokásokkal és gyakorlattal, és meg akarják valósítani a „valódi iszlámot”, visszanyúlva Mohamed idejére, de ugyanakkor a modernitást megpróbálják összeegyeztetni a vallással. A szerző példát is hoz: a török iszlamizmus legitimálja a nő közszereplését, lehetővé teszi neki, hogy tanuljon, publikáljon, egyesületet alapítson stb. az igaz iszlám ügy érdekében.⁷

Kepel viszont teljesen más, a teljes muzulmán világra vonatkozó iszlamizmus-képet fest le: antimodern, mert a társadalmat, a politikát, az államot, a vallást és a kultúrát nem választja el és mindent a vallásból vezet le. A Göle és Kepel közti ellentmondás feloldható, ha figyelembe vesszük azt, hogy a török modernizációnak voltak eredményei, így ott az iszlamisták is „modernebbek”. A 2003 óta regnáló Erdogan elnök által képviselt neoiszlám ideológiában ezek a törekvések köszönnek vissza – kérdés, hogy életképes-e, megvalósítható-e a gyakorlatban. Ugyanez mondható el Iránról. A '79-ben hatalomra került perzsa papok megvetéssel nyilatkoztak a szomszédos Afganisztánban később uralomra jutott tálibokról, és középkori barbároknak titulálták őket. Az iráni egyetemeken magas a női hallgatók aránya, tehát szó sincs, hogy négy fal közé akarnák őket zárni. A török és az iráni társadalom ellenállása az iszlamizmussal szemben szintén mutat rokon vonásokat. Az Erdogan-féle reiszlamizáció elleni sorozatos tiltakozások és tüntetések azt mutatják, hogy a török világi társadalomban komoly erő van. Iránban is hasonló a helyzet: tüntetések és tiltakozások dühítik a mullahokat, mindennapos a nők engedetlenségi mozgalma a kendőviselés ellen.

A kutatók lényegében feltárták, hogy – a fenti kivételektől eltekintve – a muszlim országok társadalmi, jogi és politikai viszonyai akadályozzák a modernizálódást (rosszul működő járadék-állam, neopatriarchális társadalmi szerveződés, mindent átható személyesség, az államvallás nyomasztó súlya, az egyéni autonómia hiánya stb.).⁸ Hiába a Nyugatról „importált” államszervezet és jogszabályok, a társadalomban érvényesülő értékek azokat felülírják. Mivel minden adat szerint a vallás nagyon mélyen áthatja a muszlim társadalmakat, a vallás és a vallási közösségek pedig a legfontosabb értékformálók és -közvetítők, logikus, hogy ebben keresik a kutatók az okokat. Egy társadalom által vallott értékeket – a témánkhöz kapcsolódóan: a szabadság, az önbecsülés, az ambíció, a racionalitás stb. – nagyon nehéz megállapítani és súlyozni. A szociológusok értékfelmérési és -elemzési módszerei önmagukban nem megbízhatók, az eredmények bizonytalanok, nagyon sok az ellentmondó következtetés. A felméréseket óvatosan kell kezelni és csak más forrásokból származó adatok, ismeretek kontrolljával együtt adhatnak hiteles képet.⁹

Marshall Hodgson a *Rethinking World History* c. művében a középkori iszlám jogfelfogását és társadalomformáló eszméjét elemzi, összehasonlítva azt a korabeli európai fejlődéssel. Megállapítása szerint az iszlám kifejlesztette az autonóm totális közösség eszméjét és gyakorlatát. Ennek hordozója és kerete a sáría, a minden földi hatalom fölött álló vallási törvény és társadalmi norma volt. A sáría szerint kellő számú muszlim bárhol kialakíthatja a saját legitím társadalmi struktúráját (közösségét). Ennek fontos következménye az lett, hogy a vallási közösségek olyan totális politikai szerepet kaptak, ami a társadalom alapját képezte. Míg Európában elválasztották a publikust a priváttól, a publikusnak nem volt hatásköre a magánerkölcsi kérdésekben, az iszlámban ez másképp volt: egalitáriánus moralista felfogással mindent, a szervezetek nevében eljárókat is, felelős egyének cselekedeteinek tekintett. Az egyénnek egy jogi státusza volt, az hogy muszlim volt.¹⁰

Ez a jog- és társadalomfelfogás szívósan tovább élt a birodalmak korában (Oszmán Birodalom, Szafavida Birodalom – Perzsia és Mogul Birodalom – India, 16–19. század), sőt azokon túl is. Ha megnézzük a muszlim diaszpóra terjeszkedését Európában, az ezerszámra szaporodó mecseteket és kulturális közösségeket, akkor ennek a középkori társadalomszervező erőnek a továbbélését láthatjuk. Egy európainak érthetetlen lehet, hogy mindenből vallási kérdést csinálnak a tradicionális muzulmánok. De náluk nemcsak a publikus szféra nem válik el a magántól, hanem a szent szféra sem a profántól. Ezért a szemükben minden feszültség – legyen az családi konfliktus, társadalmi igazságtalanság vagy kulturális értékütközés – vallási kérdéssé válik. Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy hiába folytatott évtizedekig nacionalista politikát az önálló sodás után hatalomra jutott világi politikai elit Egyiptomban vagy Tunéziában vagy Algériában vagy másutt, a nemzeti érzés nem tudott gyökeret verni a muszlim országokban – egy-két kivétel itt is van: Törökország, Irán és a kurdok –, azaz nem váltak nemzetté. Helyette győzött az univerzalista iszlám, és ez is a Hodgson által leírt karakterre utal.¹¹

Hodgson az említett művében még egy fontos dologra hívja fel a figyelmünket: a muszlimok frusztráltságára Európával/Nyugattal szemben. Számukra a múltjukkal való szakítás és a modernitás – amit ők nyugatinak tekintenek – átvétele nagyon fájdalmas. Kisebrendűséget éreznek, keserűséget, állandó kudarcot. Utánzási kényszertől szenvednek, de mert az ellenséget, a hitetleneket utánozzák, ezzel felforgatják az isteni rendet. Ezt mutatja, hogy az európai kultúrából csak a legújabbat hajlandók megtanulni, így a francia vagy az angol nyelvet igen, de a latint már nem, a modernitást akarják, de a Nyugatot

nem – írta ezt a szerző a múlt század hatvanas éveiben, szinte látnokian előrevetítve a következő évtizedek történéseit.¹² Az akár évszázadokig is fájó történelmi sebeket soha nem szabad alábecsülni!

Láttuk, hogy az iszlamizmus először a modern(ebb) világgal találkozó egyetemistáknál jelent meg a '70-es években, akik azt a rohamosan növekvő nagyvárosok szegénynegyedeiben terjesztették tovább. Melegágyra letek: a többnyire falvakból oda költözött, gyökereiktől elszakított, a nagyvárosok idegen világában kilátástalan jövőtől szenvedő emberek millióinak kínáltak – legalábbis szavakban, az iszlám nevében – méltóságot és szebb jövőt. Ez az eszme azért is lehetett olyan sikeres, mert illeszkedett a már meglévő kultúrájukhoz, értékeikhez. Az iszlamisták viszont gyorsan szembekerültek az állammal, amely – amellet, hogy gyakran rosszul működő és korrupt volt – világi volt és igyekezett a nyugati mintát követni. Ezért volt/van erős (világi)állam-, illetve elitellenes élük az iszlamista mozgalomnak.

Időközben azonban a világban óriási változások történtek: eljött a globalizáció kora, melynek része volt a kommunikációs forradalom. Az újságok, a rádió, de különösen a tévé és az internet emberek tízmilliói számára nyitott ablakot a világra, elvitte a nyugati fogyasztói társadalom képeit az arab, pakisztáni, afganisztáni stb. otthonokba. Az özönlő információ természetesen fölkelte a vágyat, elsősorban a fiatalokban, egy jobb, gazdagabb és igazságosabb élet iránt, különösen, hogy nap mint nap tapasztalták a saját valóságuk kilátástalanságát. Nem tudták, hogy ez a közvetített kép torz és hamis, hogy ennek a világnak is vannak sötét árnyoldalai (elidegenedés, magány, hajsza, felszínesség, szabadosság), amellet vagy nem tudatosult bennük, hogy a modern európai/nyugati világ uralkodó értékei (individualizmus, szekularizáció, relativizmus, tolerancia stb.) gyökeresen ellentmondanak az ő hitüknek, értékeiknek, vagy a szabadabb és gazdagabb életre hívó vágy felülírta az ellenérzéseiket.

Az iszlamisták viszont teljesen tisztában voltak ezzel és az őket fenyegető veszélyekkel. Ezzel megindult a muszlim lelkekért folytatott küzdelmük, amelynek fegyvertára igen széleskörű. Része ennek a karitatív tevékenység, a gondoskodás és törődés a hívekkel, része a propaganda és az agymosás, például a medreszékben (vallási iskolák) tanuló diákok körében, de része a terror is. Az iszlamista mozgalom nemcsak a világi államot és elitjét gyűlölik, de Európát/Nyugatot is és általában a modernizációt. Nem véletlen, hogy a nyugat-afrikai iszlám terrorszervezet, a Boko Haram neve magyarul azt jelenti: 'tilos a nyugati oktatás'. Talán kevesen emlékeznek arra, hogy 2011-ben az ún. arab tavaszt világi, sőt megkockáztatom, liberális fiatalok indították Tunéziában, Egyiptomban és Szíriában, akik hitték, hogy ha elsöprik a diktatúrát és megreformálják az államot, akkor egy modern országot építhetnek fel. Öt év múltán ezen a nagyon fontos fronton az iszlamisták állnak nyerésre, a forradalmat elindító erők eltűntek. Lehet naivan azt hinni, hogy mindez azért történt így, mert a gonosz terroristák elnyomják a demokrácia után áhító jó népet. De aki csak egy kicsit is ismeri a történelmet és a társadalmak működését, az tudja, hogy egy ilyen mozgalom, mint az iszlamizmus, csak akkor tud gyökeret verni és győzedelmeskedni, ha kellő támogatással bír a nép között.

A globalizáció tehát kettős hatást ért el a muzulmán társadalmakban: egyrészt erős vonzerőt indukált a gazdag és szabad Európa/Nyugat irányában, másrészt gyűlöletet is iránta. A kettő nem zárja ki egymást, párhuzamosan létezhet egymás mellett – ekkor beszélünk megosztott társadalomról –, de akár egy személyben is élhet a két érzés különböző arányban. Akiknél a vonzerő erősebb volt és tehették, azok útra keltek, megindult az exodus, először csak patakként, majd kisebb folyóként, manapság vi-

szont már áradatként, melynek közvetlen politikai okai jól ismertek. Mielőtt megnéznénk a népvándorlás következményeit, előbb vizsgáljuk meg a célországokat, azokon belül is először az ott már létező muszlim diaszpórát.

(A muszlim integráció nehézségei Európában) A II. világháború után gazdaságilag gyorsan talpra álló Nyugat-Európában nagy szükség volt olyan munkaerőre, amely hajlandó volt viszonylag kevés pénzért betanított vagy segédmunkát végezni. Már az '50-es években megindult a munkaerő toborzása a muszlim országokból (de nemcsak onnan) az NSZK, Franciaország, Hollandia stb. ipari üzemeibe. Az elképzelés az volt, hogy pár év után folyamatosan cserélődnek a munkások, azaz a megspórolt pénzüikkel visszatérnek a hazájukba. Volt egy hallgatóságos munkaerőpiac-felosztás, a volt gyarmattartók főként a volt gyarmataikról toboroztak munkaerőt, így Franciaországba legtöbbször a Magreb-országokból jöttek, Nagy-Britanniába indiaiak és pakisztániak, valamint fekete-afrikaiak áramlottak, a nyugatnémetek – gyarmatok híján – főként Törökországból importáltak munkaerőt. Mivel a viszonylag alacsony nyugati bér is sokkal magasabb volt, mint az otthon elérhető (már ha volt egyáltalán munka), és a vendéglátó ország sokkal élhetőbb, kiszámíthatóbb és szabadabb volt, mint az eredeti hazájuk, a vendégmunkások nem mentek haza, sőt arra törekedtek, hogy a családjuk is kövesse őket. A példájuk pedig mágnesként vonzotta a távolabbi rokonokat és ismerősöket.

Addig nem volt baj, amíg szaladt a szekér, de 1973-ban véget ért a hosszú gazdasági prosperitás korszaka. A munkanélküliség megnőtt, már a nyugati polgárok sem kaptak mindig munkát. Ez volt a nagy világgazdasági struktúrák átrendeződésének kezdete, ami úgy jelentkezett, hogy a távol-keleti versennyel egyre kevésbé tudott Nyugat-Európa megbirkózni. Egymás után épültek le iparágak, először a bányá- és acélipar, majd a textilipar és általában a könnyűipar és így tovább, manapság már a high-technél tartunk. A távol-keleti országok átvették a modernizálódás „fáklyáját”, sokkal gyorsabban és jobban alkalmazkodnak a változó körülményekhez, mint a Nyugat (Amerikát is beleértve), bár a kép itt sem csak fehér vagy fekete – hogy miért, az külön könyvet érdemelne. Az egyes emberek perspektívájából ez tartós vállalatbezárásokat, munkanélküliséget, emelkedő árakat, makacsul visszatérő válságok sorozatát jelentette. A vendégmunkások meg nem akartak hazamenni, sőt a migráns populáció tovább gyarapodott – főként a családtagokhoz kösződésüknek köszönhetően – annak ellenére, hogy a szervezett vendégmunkás-toborzás megszűnt.

Körülbelül ekkor figyeltek fel az integrációs problémákra: a migránsok jelentős része akár több évtized után is kívülálló volt a befogadó társadalomban. Itt mindjárt tisztázni kell, hogy én milyen jelentéssel használom kulcsfogalmakat. Az *asszimiláció* definíciója egyszerű: a külön csoportidentitás teljes vagy lényegi feladását és a befogadó ország kultúrájának teljes vagy lényegi elfogadását jelenti. Az *integrálódó* bevándorló úgy simul bele a többségbe, válik hasznos és békés taggá, hogy megőrizze az elkülönült, az óhazából hozott csoportidentitásának kulturális elemeit (nemzetiség, vallás, nyelv, szokások, értékek stb.), de egyben lojális a többségi társadalomhoz is. Ez értelemszerűen azt jelenti, hogy a megőrzött kulturális elemek nem lehetnek ellentétben a befogadó társadalom kultúrájával. A *kívülállók* nemcsak fenntartják a saját csoportidentitásukat, de gyakran párhuzamos társadalmat építenek ki, iratlan szabályaik (a kulturális elemek egy része) gyakran ellentétesek, sőt ellenségesek a többségi társadalommal szemben. Európában ilyen például a többnéjűség vagy a lánnyok megcsonkítása.

Az asszimilációt, az integrációt vagy a kívülmaradást több tényező határozza meg:

- A bevándorlók számaránya. Szükséges egy kritikus tömeg ahhoz, hogy az eredeti identitás megőrződjék.
- A bevándorlók csoportidentitásának erőssége. Az erősségre a legjobb mérce a kolóniák kialakulása vagy annak hiánya. Az erős csoportidentitással rendelkezők ugyanis egymás társaságát keresik. A kolóniaképződést még egyéb tényezők is segíthetik, mint például a képzettség vagy a nyelvtudás hiánya, ami eleve integrációs nehézséget jelent, vagy a jogi szabályozás (családegyesítés címen történő nagyarányú bevándorlás). A szétszórta élő bevándorlók gyorsabban tűnnek el a többségben. Az, hogy az erős csoportidentitással rendelkezők képesek-e vagy hajlandók-e az integrációra – asszimilációra nem, mert különben nem különülnének el –, azt a kulturális elemeik minősége dönti el, például hogy milyen a munkakultúrájuk, mennyire törekcsenek társadalmi fölemelkedésre (tanulásra), mennyire bíznak egymásban, és általában, hogy az elemek mennyire „kompatibilisek” a többségi kultúrával. Ez lényegében determinálja, hogy mennyire lesznek sikeresek az új hazában, a siker vagy a kudarc pedig önmagában is erős hatással van az integrációra.
- A befogadó társadalom és a bevándorlók kapcsolata. Értelemszerűen két oldala van a kapcsolatnak: egyrészt a befogadó ország nyitottsága és elfogadókészsége (minél erősebb, annál könnyebb az integráció-asszimiláció), másrészt a bevándorlók nyitottsága és alkalmazkodási képessége. A kapcsolat szoros összefüggésben áll a két fél kulturális különbözőségeivel. A kis különbség megkönnyíti, a nagy megnehezíti az integrálódást-asszimilálódást. A kulturális különbségeknél a legnagyobb súllyal az erkölcsi értékek esnek latba.

A nyugati tudósok és értelmiségiek eleinte meg voltak győződve arról, hogy az integrációs problémák egy vagy két generáción belül el fognak tűnni. És valóban, a korábbi történelmi tapasztalatok erre utáltak, Európának hosszú gyakorlata volt migránsok befogadásában. Nézzük a francia példát: a 19–20. századi gazdasági fellendüléskor ezerszámra érkeztek lengyel bányászok és munkások az északi, északkeleti iparvidékekre, az orosz pogromok elől rengeteg zsidó menekült francia földre, ahogy jöttek olaszok a munkanélküliség elől vagy spanyolok a polgárháború elől menekülve. A leszármazottaik két generáció múlva már franciák lettek és sok kiváló embert adtak új hazájuknak. A '60-as években a francia művészeti élet tele volt külföldi vagy külföldi származású művésszel, csak néhány név: Yves Montand, Lino Ventura, Charles Aznavour, Romy Schneider, Victor Vasarely.

Az európai származású bevándorlóknál valóban így működik az integrációs modell. A távol-keletiek (kínaiak, vietnamiak, koreaiak) már nehezebben asszimilálódnak, de kitűnően integrálódnak: a kínai és koreai diákok általában jobb teljesítményt nyújtanak, mint a bennszülött európaiak vagy amerikaiak. Nagyon sikeresek a vállalkozásokban is, amit a szorgalmuknak és a közösségi (családi) támogatásnak köszönhetnek elsősorban. Az ázsiai anyák – állapították meg a vizsgálatok – rengeteg időt fordítanak a gyerekeik nevelésére, az együtt tanulásra, nagyon erős bennük a társadalmi fölemelkedés vágya. Röviden: a távol-keletiek nemcsak a hazájukban, hanem a nyugati országokban is sikeresen modernizálódnak, elsősorban azért, mert a kultúrájuk erre képessé teszi őket.¹³

De a gyenge integrációra és a kívülállásra is van számtalan példa. A bevándorlók általában már eleve hátránnyal indulnak az érvényesülési versenyben: gyakran hiányos a nyelvtudásuk, nem ismerik jól a helyi viszonyokat, ezért nem tudják kihasználni a lehetőségeket, többnyire kevésbé képzettek vagy a képzettségüket nem ismerik el, a családjuk, nagyobb közösségük gyakran az óhazában marad stb. A hátrányokat pedig

nagyon nehéz ledolgozni, bár a távol-keletiek példáján láttuk, hogy ez nem lehetetlen. Ha nem sikerül, akkor ez tartós perifériára szorulást jelent, rossz anyagi viszonyokat és lakókörnyezetet, munkanélküliséget, iskolázatlanságot stb. A befogadó társadalom gyakran ellenséges, nem a jogszabályokban, hanem a mindennapi életben. De a kapcsolat kétoldalú, tehát nemcsak a többségi társadalom lehet elutasító, hanem a bevándorló is, és ez az elutasítás különböző formákat ölthet. A egyik leggyakoribb ilyen reakció a bűnözés. És ezzel ki is alakul az ördögi kör: növekszik az elutasítás mindkét oldalon, még nehezebb lesz munkát találni, még nagyobb lesz a szegénység és a reményvesztettség – a modernizálódásra is.

A gyenge integráció és a kívülállás különösen gyakori az afrikai és általában a muszlim bevándorlók közt. Persze ez nem jelenti azt, hogy közülük mindenki ilyen, van példa bőven az ellenkezőjére is, de olyan sokan vannak az integrációképtelenek, hogy az több európai országban komoly társadalmi gondot jelent. A francia nyelvben már külön kifejezés is született: a banlieu-probléma (külváros-probléma). Számtalan francia városnak van szegény, zömmel migránsok vagy utódaik által lakott külső negyede. A francia állam évtizedek óta óriási pénzeket költ, hogy ezek a negyedek ne pusztuljanak le teljesen, és hogy az ott lakók ne csússzanak le végletesen – csekély eredménnyel. De hasonló kudarcról számolnak be Hollandiából vagy Németországból is. Egy 2006-os német felmérés szerint (Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Integrationsreport)¹⁴ a török migránsok és leszármazottaik kétharmadának nem volt szakképzettsége, ami azért meglepő adat, mert akkor már 30 éve nem toboroztak munkaerőt, tehát a modernizációs fiaskó öröklődik generációról generációra.

Különösen feltűnő és aggasztó, hogy a fiatalok, a második-harmadik generáció esetében már inkább dezintegrációs (disszimilációs) tendenciáról beszélhetünk. Bár a képzettségük magasabb a szüleiknél (de a bennszülötteknél, sőt más bevándorló csoportokhoz képest is alacsonyabb), erősebb a muszlim identitásuk, inkább támogatják a szeparációt, a saríát és a radikális nézeteket, a vallásosságuk más, mint a szüleiké, individuálisabb, spirituálisabb, átpolitizáltabb, az kevésbé a helyi közösséghez való tartozást jelenti, inkább a személyi identitás alapja.¹⁵

Aki járt már nyugat-európai városok arab/muszlim negyedeiben az jól láthatja a párhuzamos társadalom külső jegyeit: arab zenét hallgató kávéházi közönség – kizárólag férfiak! –, fejkendős vagy akár a szem kivételével a teljes arcot elfedő fátyolos nők stb. A jelenség kb. 20 évvel ezelőtt kezdett szembetűnővé válni, most már megszokott. Hivatalos statisztika ugyan nincs, de egyes becslések szerint Franciaországban 150-200 ezer ember él poligám családban – a muszlim vallás négy feleséget engedélyez –, a hatóságok pedig lényegében szemet hunynak a helyzet fölött, ami a szuverenitásuk korlátozottságának beismerése.

Az európai muzulmán lakosság modernizációs nehézségei annak ellenére fennállnak, hogy itt a többségi társadalom támogatja a modernitást, nem úgy, mint például a Közel-Keleten. A '90-es években Európában is megjelent az iszlamizmus, és a fentiek ismeretében nem meglepő módon a bázist a már említett másod- és harmadgenerációs fiatalok jelentették, akik már születésük óta modern világban éltek, és részben ott szocializálódtak (iskola), többségük kiválóan beszélte az ország nyelvét, ismerte a szokásait. De csak részben szocializálódtak Nyugaton, mert otthon, a családban, a mikro-környezetükben a muszlim világ értékeit kapták. A mikro- és a makrokörnyezet értékeinek jelentős eltérése komoly identitás zavart okozhat, amit az állandó kudarc-élmény (a perifériára szorítottság) csak súlyosbít. Ebből a helyzetből kínálhat kiutat az iszlamizmus ideológiája, ami itt is méltóságot és egy boldog jövő kilátását kínálja a híveinek.

Európában gomba módra szaporodtak a mecsetek és a vallási közösségek, és – amint várható volt – megjelent a terrorizmus. Ami a '90-es években még kuriózum volt – repülőgép-eltérítés, személtládák robbantása nagyvárosok utcáin – az az ezredforduló után már szinte heti hír lett a médiában: késelések, kivégzések, robbantások stb. A dzsihadisták figyelése és a terrorakciók megelőzése kiemelt feladatává vált az európai titkosszolgálatoknak, példátlan biztonsági intézkedések lassítják vagy bénítják meg a tömegközlekedést, a terrorfenyegetettség szép lassan az európai társadalmak legnagyobb biztonsági kockázatává vált. Eltérő és ellenőrizhetetlen adatokat lehet olvasni arról, hogy a különböző európai országokban hány dzsihadista áll készenlétben, hányan harcolnak a szír polgárháborúban, de ami lényeges és kiolvasható belőlük az a tendencia: a szélsőséges iszlamizmus terjed, növekszik, ez pedig nem lenne lehetséges, ha nem kapnának társadalmi támogatást a muszlim közösségből. (Hogy az iszlám világból, főként a gazdag olajmonarchiákból szintén kapnak pénzügyi, ideológiai és logisztikai támogatást, az más – igaz, nem elhanyagolható – kérdés.) A 2005-ös londoni robbantássorozat után (52 halott) készült egy közvélemény-kutatás a Nagy-Britanniában élő muzulmánok között, és a válaszadók 7%-a teljesen egyetértett a merénylőkkel. Ha figyelembe vesszük, hogy az országnak annak idején 1,6 millió muzulmán lakosa volt, akkor ez 112 ezer potenciális dzsihadistát jelentett.¹⁶

Fentebb említettem, hogy a perifériára szorult rétegek egyik társadalmi reakciója a bűnözés, ami a társadalmi normák elutasításának egyik formája. Az iszlamizmus és annak szélsőséges változata az iszlám terrorizmus egy másik elutasítási forma, a kettő között azonban nagy a különbség. A bűnöző célja a társadalmi felemelkedés, a bűnözéssel szerzett sok pénzzel nemcsak kényelmet, hanem főként tekintélyt kíván magának szerezni, a kis bűnöző a maga szűk körében, a maffiavezér városi vagy akár országos szinten (ez utóbbiak ezért is álcázzák magukat gyakran üzletembernek vagy filantrópoknak). Tehát a bűnöző, bár az illegális tevékenységével rombolja magát a társadalmat, azt nem kívánja elpusztítani, azon belül akar érvényesülni, már csak azért is, mert abból él. (Az más kérdés, hogy egyes latin-amerikai országokban a bűnözés miatt az állam és a társadalom erősen sérült vagy romokban hever – a túlságosan elszaporodott paraziták megölhetik a gazdaszervezetet.) Az iszlamizmus ideológiája más, az a fennálló (európai) állam és társadalom teljes átalakítására vagy elpusztítására törekszik. Hogy miért? A válasz, bár elméleti, roppant egyszerű: nem ismeri el a szabad individuumot, az egyén csak muszlim közösségi keretben létezhet, annak alávetve, ami gyakorlatilag lehetetlenné teszi a párbeszédet az európai társadalommal.

(A fehér ember lelkiismeret-furdalása) A több évtizede fennálló társadalmi problémák, mint például a bevándorlók integrálásának kudarca, illetve újabban a menekültáradat, fölvet két alapvető kérdést: 1) Ki a felelős mindezért? 2) Hogyan lehet a helyzetet orvosolni? Természetesen sokféle válasz van, én csak a legfontosabbakat fogom érinteni. Kezdem az európai/nyugati közélet uralkodó szemléletével, ami sok tekintetben meghatározza a válaszokat, és amit én sommásan a fehér ember lelkiismeret-furdalásának nevezek.

Kimondva vagy kimondatlanul sok politikus és véleményformáló értelmiségi a gyarmati múltat jelöli meg minden rossz okaként. Itt nincs hely a gyarmatosítás történetének még csak vázlatos ismertetésére sem, de az feltűnő, hogy a sikeres volt gyarmatok (Hongkong, Vietnam, India, sőt Ausztrália, Kanada, Új-Zéland és az USA) esetében elmarad ez az utalás. Ennél fontosabb, hogy a sikertelen fejlőd-

dő országok már 50-70 év óta szabadok, viszont azóta volt közöttük és bennük sok háború – köztük számos, egyenként több millió halottal –, puccs, forradalom, diktatúra, és ha béke honol, akkor – tisztelet a kivételnek – jellemző a korrupció, a fokozatos elszegényedés, a természeti kincsek lerablása. Sok véleményformáló ezeket is a (neo)kolonializmus számlájára írja. A szemléletük komoly kollektív lelkiismeret-furdalásra utal, de a gyarmatosításon kívül még további történeti okokat találhatunk a bűnbánat forrásaként. Az egyik a 16–19. századi rabszolgaság, ez – érthetően – különösen az USA-ban meghatározó. A másik az a szimpla tény, hogy a Nyugat gazdag, a világ nagyobbik része meg szegény, és a gazdag felelősséggel tartozik a szegényért. A harmadik a II. világháború emléke.

A lelkiismeret-furdalásnak furcsa ideológiai szüleményei vannak, ilyen a politikailag korrekt gondolkodás, a pozitív diszkrimináció, a relativizmus és a multikulturalizmus. Az első kettő kisebb jelentőségű, de mégis jellemző, az utolsó kettőnek már mélyrehatóbb következményei vannak.

A politikailag korrekt gondolkodás ideológiája az USA-ban született és lényege a színes bőrű lakossággal szembeni túlérzékeny szóhasználat és viselkedés, aminek törvényszerű eredménye a kettős mérce és a túlkapások sorozata. Ha egy sportvezető fehér ember azt mondja zárt körben, hogy „Nem akarok több feketét látni!” – megtörtént eset –, akkor több millió dolláros büntetéssel sújtják és kitiltják a sporteseményekről. Ha egy fekete ember, Muhammad Ali, évtizedeken át harsogja a fehér ember alacsonyrendűségét, akkor a haja szála sem görbül meg, továbbra is nagy tiszteletnek örvend. (Utóbb visszavonta.) A pozitív diszkrimináció ideológiája szimplán értelmetlen, mert csak diszkrimináció van: akit sújt, annak negatív, akinek kedvez, annak pozitív. Ehhez képest kormányzati és nem kormányzati szervek érvényesítik hosszú évek óta a demokratikus egyenlőség legnagyobb dicsőségére. Mindez nem jelenti azt, hogy ne kellene tisztelettel viseltetni embertársaink iránt – bórszintől, származástól függetlenül –, vagy ne kellene támogatni a hátrányos helyzetű embereket, de már régóta nem erről van szó.

Az igazat megvallva a relativizmus gyökerei sokkal mélyebbre nyúlnak, mint a lelkiismeret-furdalás, bár abból is táplálkozik. A nyugati társadalmi-jogi gondolkodás credója az individuumra épülő szabadság és egyenlőség elve. A két elv következetes és kiterjesztett alkalmazása óhatatlanul erkölcsi relativizmushoz vezet vagy afelé tendál: mivel minden ember szuverén és egyenlő, nekem nincs jogom megítélni (elítélni) mást, mert ezzel a szuverenitását (szabadságát és egyediségét) vonom kétségbe. Ha minden relatív, akkor nincs egy fix értékrendszer, amihez lehet igazodni, ami végül is értékválsághoz vezet, ez a gyökere például a szabadosságnak. Aki nyitott szemmel közlekedik a kontinensünkön, ennek millió jelét tapasztalhatja. A multikulturalizmus tulajdonképpen a relativizmusnak a közösségekre kiterjesztett „oldalhajtsága”: minden közösségnek (kulturának) megvan a létjogosultsága, és mivel minden viszonyítás kérdése, nincs jó és rossz, a közösségek éljenek egymás mellett szabadon és békében. A multikulturalizmusról heves viták folytak, azok pedig gyakran süketek párbeszédeire emlékeztettek, mert ellentétes prekonceptiókra épülő nézetek csaptak össze. A védők szerint a multikulturalizmus csak pozitív lehet, mert a sokféleség gazdagít, a támadók szerint viszont ab ovo szétveri a társadalmat. A valóságban az egymás mellett élő közösségek értékeinek minőségétől, összeegyeztethetőségétől és agresszivitásától függ, hogy az együttélés gazdagít vagy rombol-e. Egyébként nem véletlen, hogy ezek a viták Európában nem a Chinatown-ok, hanem a muszlim közösségek kapcsán robbantak ki.

A multikulturalizmus több országban (Svédország, Hollandia, Nagy-Britannia), több évtizedre a bevándorlási és az integrációs politika stratégiai elvévé vált. A célt nem sikerült elérni, nem tudták szabályozni a bevándorlást és nem tudták integrálni a bevándorlókat. Sőt kiderült, hogy ez a politika, mivel támogatja a bevándorlók kultúrájának a megőrzését, erősíti a szegregációt, elősegíti a gettók kialakulását. (Megjegyzendő, hogy Franciaország, amely hivatalosan nem ezt az elvet alkalmazta, viszont sok tekintetben toleráns volt, szintén nem ért el eredményt.)

A multikulturalizmus a baloldali liberálisok válasza a modernizáció és a globalizáció nyomán fellépő migrációra, és amint az előzőekben láttuk, az iszlamizmus a muszlim közösség egy részének reakciója ugyannerre a modernizációra és globalizációra. A kettőnek óhatatlanul találkoznia kellett, méghozzá Európában, ami furcsa helyzetet teremtett, hiszen az egyik minden értéket relativizál, azaz elfogad, a másik a saját értékeit abszolútizálja, a többit pedig tagadja.

Az eredményt nem nehéz kitalálni: a baloldali-liberális értelmiség és az általa befolyásolt politika nem tud mit kezdeni a helyzettel, eszköztelen, mert ha elismeri az iszlamizmus értékeit, akkor fel kell adnia a saját értékeit, de ha nem fogadja el, akkor is. Sem lenyelni, sem kiköpni nem tudja az iszlamizmust, ezért azt a megoldást választja, hogy nem vesz tudomást róla, a szőnyeg alá söpri a problémát. Erre a legjobb példa a fentebb említett párhuzamos társadalom, amelyet eltűnnek a hatóságok, és amely látszólag pathhelyzetet mutat, de mivel terjed, az iszlamizmus egyértelmű expanzióját jelenti. Az a baloldali-liberális értelmiség, amely kérelhetetlen a katolikus egyházzal szemben mondjuk a homoszexualitás ügyében, gyakorlatilag néma az iszlamistákkal kapcsolatban – hogy ők hogyan bánnak a homoszexuálisokkal, azt inkább nem részletezem. Mindez nem magyarázható csupán elvekkkel, ideológiával, működnie kell történelmi megrögzöttségnek – a katolikus egyház elleni ideológiai harc a felvilágosodásig nyúlik vissza –, illetve a fentebb kifejtett lelkiismeret-furdalásnak is.

Még egy fontos dolgot meg kell említeni, a jogi formalizmust (más néven jogpozitivizmust), ami szintén az individualista egyenlőségelvől ered, és mint ilyen „rokonságban” van a relativizmussal. Láttuk, hogy a relativista nem ítél el senkit, mert szerinte minden érték viszonylagos. Azonban, hogy a társadalom ne zuhanjon teljes anarchiába, ha nem is az értékítéletnél, de a jogalkalmazásnál kell valami viszonyítási pont, ez pedig a jogszabályok formális alkalmazása, azaz csak azt nézik, hogy a jogszabálynak az ügy, a tett formálisan megfelel-e vagy sem. Másrészt a jogalkalmazó igyekszik a lehető legsemlegesebb álláspontra helyezkedni, amivel tagadja az értékeket, és egy érték nélküli platformon valószínűleg az egyenlőséget, ami csak formalizmus lehet. A törvények szelleme így eltűnik, és szabad tere van a joggal való visszaélésnek, az eljárásjogi csűrés-csavarásnak. A radikális iszlamizmust Nyugaton gyakran a Közel-Keletről érkezett, tehát külföldi hitszónokok terjesztik mecsetekben. A gyűlöletkampányuk nem ismeretlen a hatóságok előtt, de gyakran tehetetlenek, mert az iszlamisták, illetve a jól fizetett ügyvédek, évekig tartó jogi bújócskával előzik meg a kiutasításukat. (Ez is mutatja, hogy az iszlamisták nagyon jól ismerik a nyugati gondolkodást, míg fordítva ez nincs így.) A menekültek elbírálása is formálisan történik, ami részben érthető, az azonban komoly gond, hogy különösen a távoli országból érkezetteknel szinte lehetetlen ellenőrizni, hogy valóban politikai menekültek-e. Tudják ezt sokan, vissza is élnek vele, a bürokratikus (formális) vizsgálatok pedig elhúzódnak, az esetleges kiutasítás gyakran végrehajthatatlan, egyébként is minden Európában töltött nappal növekszik az ittmaradás esélye.

Amikor az Európai Unió deklarálja, hogy minden politikai menekültet befogad, akkor kimondatlanul is ott van a háttérben a II. világháború tapasztalata, különösen a zsidóság tragédiája: a fasiszmus elől menekülők közül sok tízezret nem engedtek be a még biztonságos országok. Az egész világra kiterjesztett európai befogadó elv nemes, de kérdéses,

hogy mennyire reális. Itt ér össze a lelkiismeret-furdalás, valamint az individualista alapon nyugvó egyenlőség- és szabadságesezmény dogmája:17 Európa felelősséget érez és magára vállalja az egész fejlődő világ politikai és társadalmi problémáját. Csakhogy ez megvalósíthatatlan. Két példa: a reménytelenül túlnépesedett és szegény Pakisztán (kb. 190 millió lakos), valamint Banglades (kb. 160 millió lakos) pár év alatt kibocsáthat 25-30 millió migránst, akár polgárháború nélkül is.

(*Civilizációk összecsapása?*) Bár a nyugati politikai elitben még túlsúlyban vannak a liberális elveket valló politikusok – köztük sokan konzervatív pártok tagjai –, az utóbbi évtizedekben jelentős változások történtek: előretörték a szélsőjobboldali pártok. A paletta igen színes: ide tartoznak a fasisztoid, antiszemita pártok – ez főként Kelet- és Délkelet-Európára jellemző –, vannak populisták, vannak „modernekek”, amelyek programja elsősorban az antiizlamizmusra koncentrál. Bár a nyomást az elit érzi, és próbálja orvosolni a problémákat, kijavítani a hibákat, még mindig az események után kullog. Ha így megy ez tovább, akkor hamarosan több szélsőjobboldali formáció fog hatalomra kerülni. A jelenlegi politikai elit felelőssége mérhetetlen.

2015-ben Magyarországon járt a svéd külügyminiszter és nyilatkozott a sajtónak a terrorizmussal kapcsolatban. A lényege, amit a magyar újságok kiemeltek: nem csak iszlám terrorizmus van, gondoljunk csak Timothy McVeighre (1995-ben robbantott az USA-ban, 168 halott) vagy Anders Breivikre (2011-ben mészárolt le 77 fiatal Norvégiában). Nem kis teljesítmény tagadni az összefüggést az iszlám és a terrorizmus között, amikor már napi újsághír, hogy robbantottak, felakasztottak, keresztre feszítettek, lefejeztek, megerőszakoltak, elűztek, rabszolgának eladtak, megkéseltek... Allah nevében Ujgur tartománytól (Kína) Nagy-Britanniáig. A politikusok és a közvélemény-formáló értelmiségiek jelentős része továbbra is dogmák foglya, jellemző, hogy konkrét iszlamista bűntettek esetében is általánosságban, jelző nélküli terrorról beszélnek, nagyon ügyelve a politikailag korrekt szóhasználatra. Ezzel viszont lehetetlenné teszik a szembenézést és az adekvát cselekvést. A zavar részben érthető: Európa a náci rémtettek óta nem szembesült ilyen elvetemült, kíméletlen, a civilizált erkölcsöt alapjaiban tagadó ideológiával és tettekkel, minél több ártatlan embert sikerül a dzsihadistáknak legyilkolniuk – gondoljunk csak Beszlánra18 –, annál nagyobb hősnek tekintik magukat.

Nyugati vezető politikusok gyakran hangoztatják, hogy nekik a terroristákkal van bajuk, nem pedig a muszlimokkal, ők békeszerető emberek. Samuel Huntington a *Civilizációk összecsapása* c. művében (megjelent 1998-ban) részletezi, hogy a kilencvenes évek elején hány nagyobb konfliktus volt a világban, és ezek közül hányban harcoltak muszlimok nem muszlimok ellen. A konklúziója a következő: „... a muzulmánok sokkal több csoportok közötti konfliktusban vettek részt, mint a nem muzulmánok, és a civilizációközi háborúk kétharmada-háromnegyede muzulmánok és nem muzulmánok között tört ki.” (440. o.) És hol volt akkor még 2001. szeptember 11-e, a Boko Haram, az Al-Shabaab, az Al-Nuszra vagy az Iszlám Állam! A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy baloldali-liberális oldalról sokan támadták Huntingtont – igaz, a tényekkel nemigen tudtak mit kezdeni –, a dzsihadisták viszont fennen hirdetik a civilizációk összecsapását. Itt is láthatunk egy aszimmetriát: az egyik fél magát a helyzetet is tagadja, a másik viszont ennek jegyében cselekszik.

Igaztalan lenne azt állítani, hogy Nyugat-Európában korábban nem esett szó a muszlimok integrációs problémáiról. Már a '80-as évektől kezdődően viták folytak erről szinte minden országban, tudományos és politikai körökben, a sajtóban, médiában egyaránt. A politikusok, ha lassan is, de reagáltak, több országban (Hollandia, Dánia, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia) fokról fokra szigorították a bevándorlást, de mindig

hagytak annyi kiskaput, hogy az ütem nem fékeződött le, a családgyesítések miatt sokszor még gyorsult is. A franciák, az angolok és a németek is próbáltak együttműködő partnert találni a muzulmánok közt, hiába, mert a nem hierarchikusan felépülő vallási közösségeik rivalizáltak egymással, egymás legitimitását állandóan kétségbe vonták. Hiába próbálkoztak imámképzéssel több országban, hogy ne a Közel-Keletről kelljen (gyakran szélsőséges) imámokat behívni, különböző okok miatt a kísérletek elbuktak.¹⁹ A demokratikus társadalmak hagyományos eszközei lényegében hatástalanok maradtak. Viszont az elmondható, hogy a mainstream politika és a véleményformálók nem voltak hajlandók a problémákat igazán komolyan venni, vagy mindig lemaradtak több lépéssel. A tudományos eszmecserék zárványban maradtak, a médiában folytatott vitákban a kritikai véleményt átengedték a szélsőjobbnek, illetve gyakran rasszistának, xenofóbnak, iszlamofóbnak stigmatizálták azokat, akik a kérdést egyáltalán fölvetették.

Történelmi-társadalmi szempontból mellékes – erkölcsi és jogi szempontból viszont nem! –, hogy az egyes emberek milyenek, jók-e vagy rosszak stb. Viszont az egyének tömegként – nem feltétlenül fizikailag megjelenő emberi tömegre kell gondolni – másképpen viselkednek és cselekszenek, az egyedi kulturális jegyek összegződnek és összeáll az a valami, amit egyes kutatók (általánosságban) kultúrának, mások civilizációnak hívnak.²⁰ Bár a civilizációnak történelemformáló ereje van, az nem jelent állandóságot és nem megváltoztathatatlan. Amikor a keresztetek a 11. században közvetlen kontaktusba kerültek az iszlám civilizációval, ámultak annak gazdagságán, történészek egyöntetű álláspontja szerint az sokkal fejlettebb volt, mint Nyugat-Európa legalább a 13. századig. Arról viszont már komoly vita van, hogy mikor kezdett hanyatlani ez a civilizáció, különböző vélemények különböző időszakokat jelölnek meg a 13. századtól a 17. századig terjedően. A Távol-Keleten is nagy változások voltak az évszázadok alatt. A középkorban bámulatosan szervezett birodalmat építettek ki a kínaiak, majd körülbelül a 16. században (az időpont persze itt is vitatott) a civilizációjuk megmerevedett, elveszítette az innovációs képességét és bezárkózott. A távol-keletiek 19–20. századi „feltámadásáról” fentebb már szó volt. Olyan történelmi struktúrákról van tehát szó, amelyek néha évszázadokig merevek, majd hirtelen bekövetkezik a változás, vagy fordítva, és senki sem tudja pontosan, hogyan működik mindez, az viszont biztos, hogy nincs univerzális séma. Mindezek ellenére meg kell kísérelnünk vagy legalább közelítenünk kell a megértést, amihez segítséget nyújthat a közösségek analízise.

(A közösségek) A közösség olyan emberek csoportja, akik azonos vagy hasonló célokat követnek, értékeket vallanak és szokásokkal bírnak. A közösség tagjai fel- és elismerik az összetartozásukat és több-kevesebb felelősséget, szolidaritást éreznek egymás iránt. (Az elismerés és a szolidaritás megtapasztalása különösen fontos a közösségi érzés fenntartásában.) A közösség gyakran, de nem kötelezően rendelkezik az azonosulást megkönnyítő, a közös értékeket és eszmeiséget reprezentáló szimbólumokkal, ünnepélyes eljárásokkal, szertartásokkal vagy szabályokkal (normákkal).

A közösségeket sok szempontból lehet besorolni, a leghíresebb és leggyakrabban idézett felosztás Ferdinand Tönnies-től, a híres német szociológustól származik, aki megkülönböztet *Gemeinschaft*-ot (közösség) és *Gesellschaft*-ot (társadalom). A *Gemeinschaft* az emberek közötti szerves és valóságos viszonyokat, kapcsolatokat jelenti, a *Gesellschaft* pedig maga a társadalom.²¹ A fejlődéssel párhuzamosan, de különösen a polgári/ipari társadalom kialakulása óta a *Gesellschaft* előtérbe került a *Gemeinschaft* kárára. A társadalom egyre növekvő mérete, bonyolultsága, mobilitása és szervezethezért követte be ez a változás. A premodern paraszti társadalomban, ahol az egyén csak néhány közösségnek volt tagja (család, vallási közösség, falu,

társadalmi osztály stb.) és immobil volt, az életét Gemeinschaftban élte, a Gesellschaft egy távoli, ismeretlen, elvont dolog volt, amiről alig tudott valamit.

Tönnes gondolatából kiindulva megkülönböztethetünk olyan közösségeket, melyeket a személyes kapcsolatok uralnak és olyanokat, melyek bár valóságosak, mégis elvontnak tekinthetők, mert általában hiányzik belőlük a személyes kontaktus.

- A *kisközösségek* tagjai ismerik egymást, gyakori közöttük a személyes kontaktus és interakció, ilyen pl. a család, a baráti kör, az iskolai vagy a munkahelyi csoport. Pontosan a személyes jelleg miatt ezekben a közösségekben általában erős személyi kontroll érvényesül, gyakori a bizalom és az érzelmi kötődés a tagok között, és erős a normaközvetítő erejük. A legfontosabb kisközösség a (nukleáris) család.
- A *nagyközösségek* tagjai általában nem ismerik egymást, ritka közöttük a személyes interakció, a jellegük elvont, ilyen pl. az állampolgársági, a nemzetiségi, a hivatási vagy a vallási nagyközösség. A nagyközösség értékeit, normáit és szimbólumait közvetíthetik kisközösségek, így pl. egy hivatását konkrét szakmai szervezetek vagy munkahelyi csoport, a vallását egyházközségek. De történhet a közvetítés direkt módon, tömegkommunikációs eszközök révén (tv-műsor, filmek, sajtó), ebben az esetben a befogadás passzív, az interakció pedig gyakorlatilag kizárt.

Mivel a nagyközösségekben nehéz vagy lehetetlen a tagok összessége közötti személyes kontaktus, érzelmi azonosulás jellemzően nem erős, bár vannak kivételek. Mindenesetre a családtagjaikért vagy a barátaikért az emberek általában sokkal több áldozatot hajlandók hozni, mint pl. a hazájukért vagy az egyházukért.

Vannak olyan közösségek, melyek átmenetet képeznek a kicsik és a nagyok között, ilyen pl. egy szakmai közösség (pl. levéltárosok), ahol sok tag, de nem mindenki, személyesen is ismeri egymást – ezeket nevezhetjük középszintű közösségeknek.²²

A közösségek szoros kapcsolatban állnak az identitással, egy ember identitását a közösségekhez való tartozás alakítja ki, így lehet valaki egyszerre pl. katolikus, európai, magyar, demokrata, orvos, szegedi stb. Ez természetes, hiszen az ember társas lény és a személyisége csak közösségekben formálódhat. Közösségekben válunk emberré, önmagunkká.

Minden közösség érték- és normateremtő, illetve -közvetítő is egyben, de óriási különbségek vannak közöttük. Mivel az egyes közösségek hatósugara elsősorban a tagjaikra terjed ki, egy érték- és normateremtő, elvont nagyközösség (pl. vallási közösség) hatása sokkal nagyobb, mint egy kis személyes közösségé, bár az utóbbi is kialakíthat egy saját érték és normarendszert, lásd pl. a maffia saját erkölcsi kódexét. Sokkal inkább az a jellemző, hogy a kisközösségek integrálják és közvetítik a tagjaik felé a nagyközösségek értékeit és normáit. Viszont nem minden nagyközösség érték- és normateremtő, ez sokkal nehezebb feladat, mint ahogy azt sok tudós ember vagy politikus hiszi.

Ezek után térjünk vissza a fő témánkhoz, Európa és az iszlám világ találkozásához, és nézzük meg, hogy ezt mennyire determinálják a közösségeik, illetve az értékeik és normáik. Így más megvilágításba kerülhetnek pl. a 2015 szilveszter éjszakáján Kölnben történt zavargások, amikor muszlim migráns fiatal férfiak csoportjai, összesen mintegy ezren, nők százait zaklatták szexuálisan, megfélemlítették és megalázták őket, ketten megerőszkolás miatt tettek feljelentést, sokakat meglóptak és kiraboltak. A történetek mély társadalmi és kulturális gyökerekre utalnak. Kezdjük a családdal mint közösséggel.

(A család az arab (muszlim) világban és Európában) A család minden emberi társadalom fundamentuma, és pedig három ok miatt: 1) vérségi kapcsolat van a családtagok között (ezek közös gyerek esetén a férj és feleség között is fennállnak); 2) tartóság és intenzí-

vek a családtagok közötti interakciók; 3) a gyerekkori szocializáció főként itt történik. A gyerekkor az emberi élet legfontosabb szakasza, pl. ha valaki nem tanul meg négy éves koráig beszélni, akkor sosem fog, az első tizenvalahány évben bevéődött emlékek az egész életre kihatnak. Ezen okok miatt kiemelkedően erősek és tartósak a családon belüli érzelmi kapcsolatok, és kivételesen erős a család érték közvetítő szerepe is, a világ, a társadalom értékrendjét elsősorban a család közvetíti a felnövekvő nemzedéknek.

A következőkben egy kiváló francia könyv²³ egyik fejezetére fogok támaszkodni, melynek szerzője, Philippe Fargues, az arab családot elemzi. A fejezet címe nagyon találó: A család mint erődítmény.

Az arab férfiak jellemzően későn házasodnak (Mauritánia 26, Libanon és Egyiptom 29 év), mert a menyasszonyért tekintélyes összeget kell fizetni annak családjának, és sok időbe telik azt összeszedni. A menyasszony viszont általában tizenéves, ezért nagy a korkülönbség a házasságok között. A válást az iszlám megengedi és hagyományosan gyakori az arab világban – évente a házasságok 20-25%-át teszik ki –, de az újránházasodás is gyakori. Az első házassága utáni harminc évben az átlag mauritániai nő 29%-a kétszer, 13%-a háromszor és 11%-a még többször házasodik – igaz, az arabok között ez a legszélsőségesebb statisztika. A házastalanság gyakorlatilag elhanyagolható. Bár ezek az adatok a '70–80-as évekből származnak, évszázados, stabil hagyományról van szó, az arányok nemigen változnak.²⁴

Az arab (és általában a muszlim) családokban legendásan nagy a gyerekszám, ennek sok oka van. A kutatók általában a demográfiai és gazdasági okokat emelik ki, mint pl. a társadalombiztosítás hiányát, ami azt jelenti, hogy az idős szülőkről való gondoskodás a család feladata, ezért a nagy család anyagi biztonságot jelent; vagy pl. hogy a járványos betegségek visszaszorítása következtében lecsökkent a gyermekhalandóság, a gyerekszám viszont nem, ami demográfiai robbanást okozott; vagy pl. hogy a rengeteg fiatal, szülőképes korban lévő nő magas szinten tartja a szaporulatot. Viszont a kutatók általában elsiklanak a mentális tényezők fölött, pedig ez is nagyon fontos: a sok gyerek a muszlim családban szinte társadalmi követelmény. Ezt mutatja az a tény is, hogy az európai diaszpórában, ahol van társadalombiztosítás és eltérő az uralkodó mentális környezet, mégis magas a muzulmánok fertilitása.²⁵

A tradicionális arab családokban a házasság többnyire endogám, azaz a szélesebb családon belül történik a párválasztás, általában az apai nagybácsi fiával (unokatestvérrel) vagy magával a nagybácsival, esetleg más rokonnal házasodik a lány. Az unokatestvér több arab országban megvétőzhatja a lány házasságát, ha a család nem őt, hanem más választana vőlegényként.²⁶ A kutatók többsége ezt a családi endogámiát a beduin társadalomból származtatja, ahol az ellenséges környezet miatt nagyon fontosak voltak az erős rokoni kapcsolatok. A 20. század második felében azonban az arab városok óriásira duzzadtak, és ez a környezet meggyengítette a nagycsaládi kapcsolatokat, ezért ritkábbá váltak a rokoni házasságok, ami nagy változást jelentett. A családok által elrendezett házasságok száma is csökkent, bár azért a számuk még jelentős. Ugyancsak fontos változás, hogy már fontossá vált a kiszemelt párok beleegyezése is. Viszont a vallási endogámiához szigorúan ragaszkodnak, lányokat tilos nem muzulmánhoz adni, a más vallású feleségeknek pedig át kell térniük.²⁷

A muszlim világban a család hierarchiájának csúcsán férfiak vannak (az apa, vagy ha meghalt, az idősebb fiú, esetleg az apai nagyapa), akik teljes hatalommal vigyázzák a női családtagok erkölceit. Több országban ezt írott törvény is támogatja, sőt a becsületgyilkosságokat – amikor egy lányt vagy asszonyt a családtagok megölnék, mert erkölcsi szégyent hozott a családra – is enyhén kezelik. Főként ennek tudható be, hogy a házasságon kívüli születés nagyon ritka.²⁸

A nő státusza a családban az idők folyamán változik: ha hajadon, akkor az apja, vagy ha ő már nincs, akkor a legidősebb fivére oltalmát élvezi. Ha férjhez megy, akkor átmegegy a férje családjába, ahol alacsony pozícióba kerül. Ha megözvegyül, a legidősebb fia veszi át a védelmét, ha az még kicsi és nem képes erre, akkor egy felnőtt férfitag a családból. Ha a feleség gyerekeket – különösen ha fiú(ka)t – szül, a rangja növekszik. Igaz, hogy a család külső ügyeibe soha sem vagy alig vonják be, a belső ügyekben viszont van szava. Neki kell ellátnia a házzal, háztartással kapcsolatos munkákat, csak a menyé érkezésekor lesz könnyebb a helyzete, mert akkor a hierarchiában följebb kerül.²⁹

A fentiekből láthatjuk, hogy az arab család rendkívül zárt és befelé fordul. Fargues leírja, hogy egy vidéki, tradicionális családban lehet, hogy egy nő soha nem találkozik idegenekkel, mert az egész élete úgy van szervezve, hogy abból azok ki vannak zárva. Az egész család mintegy védelemre rendezkedik be egy feltételezett ellenséges környezetben, a könyv fejezetcímében használt erőd szó így is érthető. Amikor azt olvassuk a sajtóban, hogy muszlim fundamentalisták által uralt területeken a nőknek tilos / nem ajánlott utcára menni felnőtt férfi kísérő családtag nélkül, akkor ennek az elvnek az alkalmazását láthatjuk.

Az európai család fő vonásait jól ismerjük, csak emlékeztetőül – mintegy kontrasztként – emelném ki a fontosabb jellemzőit:

- Egyre későbbi házassági kor mind a férfiaknál, mind a nőknél, és egyre növekvő számú házastalan ember, főként mentális okok miatt (a függetlenség magasra értékelése, vonakodás a másikkal való alkalmazkodástól, karrierépítés, anyagi szempontok elsőbbsége stb.).
- Magas válási arány és csökkenő újránházassági kedv.
- Alacsony fertilitás, sok országban negatív népszaporulat, főként a késői házasság és a házastalanság miatt.
- Az endogámia gyakorlatilag ismeretlen jelenség.
- A család hierarchikus felépítése „lapos”, a nők jellemzően anyagilag függetlenek és emancipáltak (bár ezt a feministák vitatják), sőt a gyerekek is komoly formális és informális jogokkal bírnak.
- A család nem zárt és nem befelé fordul.

A két családmodell között, láthatjuk, nagy különbség van, ennek következtében teljesen másképpen reagálnak különböző kihívásokra, más a „problémamegoldó képességük”, aminek óriási társadalmi kihatása van. Ezt a legjobban a válás intézményén és gyakorlatán keresztül tudom bemutatni.

A muszlim vallási jog pontosan szabályozza a válást, ami a gyakorlatban a feleség eltaszítását jelenti, ugyanis elég, ha a férj háromszor kijelenti: „Elválok tőled!” A feleség is kezdeményezheti – korlátozott feltételek mellett, pl. a férj impotenciája esetén – a válást a kádinál (bíró), de gyakran az az ítélet születik, hogy akkor vissza kell fizetnie a menyasszonypénzt és az esküvő költségeit, ami – lévén, hogy az arab nők többségének nincs jövedelme – többnyire lehetetlen számukra. A gyerekek, különösen a fiúgyerekek, a válás után általában az apjuknál maradnak.

Mindezek ellenére az arab család nagyon szilárd intézmény, azt a válások sem zilálják szét. Nem így Európában. Manapság már minden mértékadó társadalomkutató egyetért, hogy az európai/nyugati család nagy válságban van, ennek pedig egyszerre (egyik) oka és következménye a válások magas száma. A II. világháború után indult meg a gyors növekedés, persze országonként különböző szintről indulva és különböző sebességgel, kb. a '80-as években „befogták” az arab országokat, majd le is hagyták azokat. A '90-es években az arány a házasságkötésekhez viszonyítva 30-50%-ra emelkedett, élén az USA-val, Finnországgal és Svédországgal. Azóta több helyen is csökkent az arány, de a számok

csalókák, mert az élettársi kapcsolatok illetve a családon kívül született gyerekek száma (ahol eleve nincs család) gyorsan növekszik, ellentétben az újraházasodási kedvvel, ami csökken. A letragikusabb helyzet az amerikai fekete lakosságnál van, ahol a válási arány már 70%-nál jár, és a gyerekek többsége apa nélkül nő fel.³⁰

Vajon a válás miért károsítja az európai (nyugati) családot és miért nem az arabot (muszlimot)? Véleményem szerint a válasz részben az újraházasodási arányban, de még inkább a két családmódel belső szerkezeti különbségében rejlik. Láttuk, hogy az araboknál szinte ismeretlen a házastalan ember, ez annak is köszönhető, hogy az elvált (eltaszított) nők gyorsan és szinte maradéktalanul újraházasodnak, tehát az arab család gyorsan „regenerálódik”. Azt is láttuk, hogy a család hierarchiájának csúcán férfiak vannak (apa, idősebb fiú, esetleg nagyapa), tehát ha új asszony kerül a családba, a hierarchiában felül nem történik változás, a család mint intézmény alig változik. Ezt a családtagok el is fogadják – hogy a gyermekek az anyjuk távozását és a mostoha érkezését érzelmileg mennyire sínylik meg, az más kérdés.

Az európaiaknál viszont válás és újraházasodás esetén felbolydul a hierarchia, mert emancipáltak a feleségek – annyira, hogy ilyen tekintetben ők az erősebbek, ezt bizonyítja, hogy általában hozzájuk kerülnek a gyerekek –, sőt emancipáltak a gyerekek is. Ez különösen fontos, mert újraházasodás esetén, ha a mostohaanyát vagy -apát nem fogadják el a gyerekek, az az új házasságot válságba sodorja. Ez az egyik oka annak, hogy a pár évtizede még erős újraházasodási kedv erősen lanyhul Európában és egyre több a csonka család. A másik fő ok, hogy az erős egóval bíró európai férfi nem szívesen „veszi a nyakába” más gyermekét, ennek eredményeként egyre több a gyereket/gyerekeit egyedül nevelő anya, majd pedig idős korban a rengeteg magányos, egyedül élő ember. Összefoglalva: az erősen individualizált, más szemszögből nézve emancipált tagokból álló európai család sokkal instabilabb, mint a muszlim, annyira, hogy a válás okozta megrázkódtatást nem vagy csak súlyos sérülésekkel tudja átvészelni.

(A kendő/fátyol és ami mögötte van) A szociológusok familizmusnak nevezik azt a felfogást, amely a saját családi, vérségi kötelekeket minden más társadalmi kötelezettség fölé helyezi, más közösségek iránt viszont bizalmatlan vagy ellenséges. A familizmus súlyos akadálya lehet a társadalmi-gazdasági fejlődésnek, mert a lojalitás, szolidaritás, becsületesség és tisztelet stb. megáll a (nagy)család határánál, ezzel pedig lehetetlenné válik a nagyobb közösségekben (munkahelyi csoport, szakmai közösség, város, régió stb.) az együttműködés. Egy társadalom jó működéséhez és fejlődéséhez megfelelő közösségi struktúrának kell kialakulnia, különböző szinteken, különböző nagyságú, kompetenciájú és felelősségű közösségeknek kell működniük: családoknak, szakköröknek, egyházközségeknek, munkahelyi közösségeknek, állami és önkormányzati szervezeteknek, nemzetnek stb. Ehhez viszont az kell, hogy meglegyen minden szinten a kellő bizalom és együttműködési készség, Francis Fukuyama a *Bizalom* c. könyvében mindezt meggyőzően bizonyítja.

Az arab (és sok más muszlim) társadalom alapvetően familista.³¹ Az arab család jelen állapotban való fennmaradásának a záloga pedig a nők szexuális kontrollja és az alacsony társadalmi pozíciójuk konzerválása. A történelemben sok analógiát láthatunk: ilyen volt részben a középkori európai társadalom vagy a kínai társadalom a 20. század elejéig. Hogy miért vált gyakorivá a nők ilyen helyzetű, az homályba vész, kézenfekvő magyarázat, hogy ez a (férfi)gének biztonságos továbbadását szolgálja, számtalan párhuzam van is erre az állatvilágban (hímek vetélkedése, „háremek” fenntartása számtalan állatfajnál stb.), de ez csak feltételezés és valószínűleg nem is lehetséges az egzakt bizonyítás. Számunkra most az a lényeges szempont, hogy egy ilyen familista rendszer a nők emancipációjával veszélybe kerülne.

Fentebb már szó esett arról, hogy a muszlim diaszpóra sokkal nehezebben integrálódik az európai társadalmakba, mint az egyéb távoli kultúrák migránsai (pl. indiaiak, kínaiak).³² Azt azonban badarság lenne feltételezni, hogy a többségi társadalom értékei ne hatnának rájuk hosszú távon. Több szociológiai felmérés kimutatta, hogy az európai muszlimok értékrendje, ha lassan is, de távolodik az anyaországitól és közeledik a befogadó országhoz.³³ Vannak olyan értékek, melyeket illetően szinte teljes a hasonulás a befogadó országgal (pl. a demokrácia kérdésében), vannak mások, melyekben köztes az álláspontjuk (pl. a nemek szerepe), illetve olyanok, melyeknél mereven őrzik a hagyományait (szexualitás és vallás). Itt azonban csapda van, mert a nemek (nők) szerepe, a szexualitás megítélése és a vallás (ami szigorú szabályokat és megkülönböztetést ír elő) szorosan összefügg, és nem nehéz kitalálni, hogy melyiknek van prioritása.

Az, hogy az európai diaszpórában élő muzulmánok értékrendje közeledik a befogadó országhoz, ami óhatatlanul megváltoztatja a muszlim családot is, nem eredményez feltétlenül pozitív változást. Egy európai biztosan jónak tartja a nők emancipációját, de a bűnözés terjedését már korántsem, pedig ilyen összefüggés is fennállhat. A szabad, sőt szabados európai légkör arra ösztönzi a gyerekeket, hogy kétségbe vonják a szülői tekintélyt – ezt más szempontból nézve nevezhetjük emancipációnak. Viszont a családi kontroll alól így kikerült fiatalok, akik sok más ok miatt a társadalom perifériájára szorultak, könnyen kerülnek bűnözői vagy iszlamista körök hálójába.

Van olyan pont, amikor támaszkodhatunk az empirikus tapasztalatainkra, főként akkor, amikor úgy érezzük, hogy a tudomány eszközei kimerültek. Az előzőekben szó volt arról, hogy a nyugat-európai nagyvárosok utcáin a '90-es években egyre több kendős/elfátyolozott nő tűnt fel, és manapság a látvány már teljesen megszokott. A jelenség egybeesett a világszerte tapasztalható reiszlamizációval, az Európa/Nyugat iránt érzett növekvő muszlim gyűlölettel és az immár a mindennapokat is mérgező terrorfenyegetettséggel. A dolgok minden jel szerint összefüggnek, méghozzá úgy, hogy a konzervatív iszlámot vallók a nyugati „métély” ellen úgy próbálják (szimbolikusan) megvédeni az asszonyaik, lányaik – és ezzel a hagyományos családjukat és értékeiket –, hogy kendőt/fátylat kényszerítenek rájuk, ami egy önkéntes szegregációs törekvésnek is tekinthető.

Az elmúlt két évtized alatt a kendő/fátyol az európai/nyugati kultúrával szemben álló iszlám jelképévé vált, mindkét oldalon, ezért tiltották be annak használatát részlegesen (pl. közintézményekben) több európai országban (pl. Franciaországban, Svájcban).

Ami a kölni eseményeket illeti, a familizmus és a muszlim női családi helyzete fontos szempontok, de önmagukban még nem adnak kielégítő magyarázatot. Figyelembe kell venni magát az iszlám vallást és az európai környezetet is. Az iszlám nem tartja egyenértékűnek a muzulmán és a nem muzulmán embereket, és az igazhitűek között ezt sokan úgy interpretálják, hogy velük szemben más erkölcsi szabályokat lehet alkalmazni, sokkal több minden megengedhető. Most teljesen mindegy, hogy ez ürügy-e vagy meggyőződés, a lényeg a gyakorlat. Számtalan riportfilmet láttam, cikket olvastam, melyben muszlim fiatalok nem is titkolták, hogy az európai lányokat, nőket szexuális prédának tekintik, de ha majd elvesznek egy muzulmán lányt, akkor szigorú erkölcsöt fognak gyakorolni.

De ne feledjük az európai környezetet sem: a mindenütt jelenlévő szabadosságot, a hirtetésekből, a tévéből, az internetből ömlő szexualitást – mindezek nem ok nélkül keltik azt a képzetet, hogy mindent szabad, különösen olyan fiatal emberekből, akikben túlteng a tesztoszteron, akik nemrég érkeztek Európába, akik nem ismerik az itteni iratlan szabályokat. Norbert Elias *A civilizáció folyamata* c. könyvében egy sor adattal illusztrálja, hogy Európában az emberi együttélési erkölcs – kezdve a biológiai szükségletek kezelésétől a szexuális kapcsolatokig –, az ösztönös cselekvés megzabolázása, a másik ember gondolata-

inak kiolvasása a testbeszédéből hogyan vált a 16. századtól kezdődően fokozatosan hangsúlyosabbá, majd belső kényszerré, automatizmussá. Bár az 1960-as évektől kezdődően elég sokat romlott a helyzet e tekintetben – lásd különböző értelmiségi körök folyamatos harcát a kispolgárság, a képmutatás, a prudéria ellen és általában az ösztönök elszabadulását a szabadság és az önkiteljesedés nevében –, még mindig ez határozza meg a mindennapi viselkedésünket. Más civilizációból érkező tömegek viszont ezt vagy nem tudják, vagy nem akarják elfogadni, ráadásul a multikulturalizmus hirdetői és a politikailag korrekt magatartás gyakorlóit erős támogatást nyújtanak nekik. Eddig legalábbis ez volt a helyzet.

(Az európai és a muszlim nagyközösségek) Az előzőekben megvizsgáltuk a legfontosabb kisközösséget, a családot, most nézzük meg az értékteremtő nagyközösségeket, ezúttal Európára koncentráva.

Az ilyen nagyközösségek eszméi értékeket, ezeken alapuló erkölcsi útmutatást, valamint normákat adnak, melyek együttesen szabályozzák a társadalmi érintkezéseket és viszonyokat, az egyén helyét a társadalomban. A „legsikeresebb” nagyközösségek és eszmék ezen kívül még erős együvértartozás-érzést is nyújtanak, és általános világmagyarázattal szolgálnak az egyén számára, aki a gyakran kiismerhetetlen, sőt ellenséges világban kiszolgáltatottnak érzi magát. Az európai/nyugati embernek évszázadokig a (keresztény) vallás adott egy ilyen koherens eszmét, az azonban a 18. századtól kezdődően fokozatosan a háttérbe szorult a gondolkodásában és a cselekedeteiben, a folyamat különösen a II. világháború után gyorsult fel.

A közösségek és eszméik a társadalommal együtt változnak, átalakulnak, keletkeznek vagy eltűnnek. A 18–19. századi Európában egy új nagyközösség jelent meg és terjeszkedett megállíthatatlanul: a nemzet. A nemzetet a megerősödött állam és polgárság „hozta létre” oly módon, hogy abba befogadott minden azonos vagy hasonló kulturális jeggyel (közös nyelv, történelem, vallás stb.) bíró osztályt és csoportot.³⁴ Részben helyettesítette a vallási közösséget: míg egy 17. századi európai elsősorban katolikusnak vagy protestánsnak tartotta magát és csak másodsorban nemesnek, parasztnak, illetve franciának, németnek vagy magyarnak, kétszáz évvel később már megfordult a sorrend. A nemzet mint közösség, illetve a nemzeti eszme (nacionalizmus) nem is próbált általános érték- és normateremtőként, valamint világmagyarázóként szerepelni, ezt többnyire meghagyta a vallásnak és a tudománynak, ő maga „csak” szűkebb kulturális identitást adott. Bár nem követelt meg erős elkötelezettséget az egyéntől a mindennapi életben – ellentétben a vallással –, mégis sokszor erős érzelmi azonosulást váltott ki, ennek számos példáját láthatjuk a történelemben. A 20. század második felétől azonban a hatása jelentősen meggyengült, és ennek okait a társadalmi átalakulásokban és a történelmi eseményekben kell keresnünk.

Az európai nemzetek kialakulása óta eltelt mintegy 100-200 évben az állam tovább terjeszkedett, a polgárság viszont átalakult középosztállyá. A polgársághoz való tartozás feltételeit egyre kevésbé a tulajdon, a foglalkozás vagy a társadalmi státusz jelentette, hanem egyre inkább a kulturális kritérium (képzetség, műveltség, életmód), ezzel viszont a polgárság nagyon heterogénné vált, mert minden osztályból, rétegből (arisztokraták, nemesek, parasztok, munkások) tömegek igyekeztek ily módon polgárosodni. Ezt tekinthetjük sikertörténetnek, de ugyanakkor a 19. század végétől kezdődően kettős támadás kezdődött a polgárság-középosztály ellen: egyrészt a munkásmozgalom képviselői, másrészt az átlagpolgárnál sokkal individualistább értelmiségiek és művészek részéről. Az utóbbiak pontosan azokat a kulturális jegyeket – a „nyárspolgári” szokásokat, életmódot, ízlést – támadták vehemensen, melyek a középosztály kohézióját adták,

ezzel pedig kikezdték annak identitását. A polgárságnak-középosztálynak oly fontos nemzeti kötődést a mozgalmárok és a progresszív értelmiségiek-művészek egyaránt negligálták (igaz, teljesen más okok miatt).

A 20. századi európai embernek a nemzethez fűződő viszonyát azonban nemcsak társadalomszerkezeti változások determinálták, hanem történelmi tapasztalatok is. A 20. század elején a szinte már lázas (felkorbácsolt) nemzeti érzések jelentették az érzelmi-ideológiai hátteret az I. világháború rémségeihez. Bár a háború végén már milliók csömörlöttek meg ettől – lásd pl. az ellenséges frontkatonák járványszerű barátkozásait, valamint a háború utáni szociáldemokrata és kommunista megmozdulásokat, forradalmakat – a katasztrófális békeszerződések (amiket több országban, joggal, nemzeti megaláztatásnak éreztek), az általános nyomor, a baloldali mozgalmak vereségei, valamint a jobboldali propaganda a sovinizmus újbóli lángra lobbanását eredményezték a '20-as években. Aztán jött a világválság és a faszizmus Európa szerte, majd a II. világháború a maga sovinizta tobzódásaival.

A II. világháború után Nyugat-Európában a dolgok „visszazökkentek” a társadalomszerkezet és tudatváltozás által diktált mederbe. Ekkor már nem volt mentális akadály a folyamatnak, mert a nacionalizmus szalonképtelenné vált. Az individualizmus tovább erősödött és hamarosan beköszöntött a fogyasztói társadalom, a liberális eszmék fokozatosan teret nyertek mind a politikai bal- és a jobboldalon. A nemzet letéteményese, a középosztály a '60–70-es években újabb súlyos kulturális csapásokat szenvedett el, a nemzeti eszme pedig az új kontextusban sokak szerint „meghaladottá” vált, eljött az európai integráció és a globalizáció kora.³⁵ Ennek viszont volt egy ingahatása, egyes nyugat-európai területeken újjáéledtek a nemzeti érzések, így Baszkföldön, Katalóniában, Észak-Itáliában vagy Skóciában, amit a helyi nemzeti elitiek, amelyek erősen érdekeltek a szeparatizmusban, lelkesen szítanak.

Kelet-Európa némileg eltérő pályát futott be. Ott a kommunista hatalom egy-két kivételtől eltekintve (pl. Románia) keményen fellépett a nacionalizmus ellen, ez viszont áldozattá tette a nacionalistákat, így az emberek tudatában a hatalom akaratlanul is relativizálta a nemzet nevében a II. világháború előtt és alatt elkövetett bűnöket. Emiatt a kommunizmus bukása után a nacionalizmus főnixmadárként feltámadt, bár azért a mélyben a fentebb említett társadalomszerkezeti és tudati (individualizmus) változások ott is hatottak. Ennek jele, hogy a modernitást hirdető liberálisok és szocialisták több választást is megnyertek, de a szélsőjobb a kelet-európai parlamentekben makacsul jelen van, igaz, ennek okai eléggé szerteágazók, pl. jelentős szerepet játszik ebben a modernizáció részleges kudarca.

Európában az elmúlt két évszázadban több kísérlet történt új közösségek és értékek létrehozására, illetve a régiek megújítására. Az egyik a modern európai kollektivista emberhez fűződik, aki a 19. század második felében baloldali értelmiségiként vagy politikusként jelent meg a történelem színpadán, hogy majd a 20. században a kommunizmus elkötelezettjeként megpróbálja megvalósítani az álmait. Ő eliminálta a vallást és a nemzetet, ezzel azonban egy hatalmas szellemi és erkölcsi úr keletkezett, amit persze megpróbált pótolni: a marxizmus-leninizmussal kidolgozta a dolgozó osztályok uralmának elméletét, és megkísérelte a valóságban is létrehozni ezt az igen széles, új közösséget. Szándékai szerint a marxista politikai gazdaságtan, a dialektikus és a történelmi materializmus, valamint a nagy klasszikusok alkotásai olyan eszmerendszert alkottak, ami nemcsak erkölcsi irányítúként szolgált, hanem világmagyarázatot is adott, bár ez utóbbinál erősen támaszkodott a tudományokra is. Azonban minden erőfeszítés ellenére a nemzeteken átívelő proletariátus és dolgozó parasztság

nem akart olyan közösségként működni, ahogy azt a teoretikusok kigondolták, az új erkölcs csupán írott malaszt maradt, a világmagyarázat pedig erősen foghíjas és kevésbé meggyőző volt. Nem csoda: a kizsákmányoltság és a fizikai munkavégzés, valamint az íróasztalok mögött kiagyalt egyéb elméleti sémák nem elegendők egy működő nagyközösség és valós értékek formálódásához. Amint eltűnt a politikai, sőt fizikai a kényszer – az 1980-as évek végén –, az egész közösségi és eszmei konstrukció kártyavárként omlott össze, és a kelet-európai társadalmak hanyatt homlok rohanak az individualista kapitalizmusba, illetve politikai rendszerébe, a demokráciába. (Hogy mennyire volt sikeres az átállás, az más kérdés.)

A másik modern kollektivistá ember, a szélsőjobboldali/fasiszta, aki az I. világháború után vált jelentős szereplővé az európai történelem színpadán, már bonyolultabb eset volt. Bizonyos tekintetben kevésbé volt ambiciózus, mint a kommunista, mert egy meglévő nagyközösséget, a nemzetet próbálta isteni magasságokba emelni és az ideológiájának megfelelő értékekkel feltölteni. Az új eszmék meglehetősen heterogének voltak, volt több olyan szélsőjobboldali/fasiszta mozgalom, amelyik erősen támaszkodott a vallásra – pontosabban a klérusra –, mint pl. a spanyol, másokban megjelentek a pogány elemek (pl. az olasznál a Róma-kultusz az erényeivel), a német náciizmus pedig a maga fajelméletével eredendően pogány volt. Azok a szélsőjobboldali/fasiszta politikai rendszerek (a portugál és a spanyol), melyek nem erőszakos véget értek, végül belátták a kudarcukat és engedték a demokratikus átalakulást.

Az individualista európai/nyugati ember is létrehozta a saját közösségeit, olyanokat, melyekben összeegyeztethető az egyén autonómiája (szabadsága) és a közösségi élet kollektívizmusa, ezek a civil közösségek. A civil közösségek egyének önkéntes társulásai, amelyek közös célok elérése érdekében, közös értékek alapján működnek. Négy attribútum különbözteti meg őket a nem civil szervezetektől: a függetlenség, az önkéntesség, a rugalmasság és a profitmentesség.³⁶ Ami egyrészt az erényük, az más tekintetben a hátrányuk: nagyon képlékenyek, gyorsan felbomlanak, majd újak alakulnak, de ami a legfontosabb: nem jelentenek tartós kötődést és az egyre erősebb éntudattal bíró ember egyre kevésbé hajlandó alávetni magát még a saját közösségeinek is.³⁷ A civil közösségek jellemzően kicsik, de van néhány olyan is, amely nagyközösségnek minősíthető, ilyenek pl. a környezetvédelmi, a feminista vagy az antirasszista mozgalmak, de az értékeik, erkölcsi útmutatásaik, normáik partikulárisak, töredezetek és szó sincs világmagyarázatról – ilyen igénnyel nem is lépnek fel –, viszont így nem is képesek valódi, átfogó, értékteremtő közösségként működni.

Az individualista európai/nyugati ember pontosan az individualizmus miatt képtelen ilyen nagyközösséget létrehozni, de valamilyen eszmerendszerre, benne értékekre, normákra és általános világmagyarázatra szüksége van, hiszen enélkül a társadalmi érintkezések és viszonyok zavarosak lennének, mint ahogy az egyén sem találná a helyét a társadalomban és a világban. Sőt, az eszmerendszerében hivatkozni kell valamilyen nagyközösségre, mert csak így nyerhet legitimitást. Nos, ez az imaginárius nagyközösség maga az egész emberiség. Kérdés viszont, hogy az emberiség mennyire „hajlandó” közösségként „viselkedni”, úgy ahogy azt A közösségek c. résznél definiáltam.

Az individualista európai/nyugati ember eszmerendSZERE a felvilágosodás filozófiai és politikai alapelveire épül, szigorúan szekuláris és elsősorban az egyéni szabadságra, másodsorban az egyenlőségre hivatkozik. A leggyakrabban idézett dokumentumok, mint az amerikai Bill of Rights (az amerikai alkotmány első 10 kiegészítése), a francia forradalom alatt elfogadott Déclaration des droits de l'homme et du citoyen (Emberi

és polgári jogok nyilatkozata), valamint az ENSZ Emberi jogok egyetemes nyilatkozata, főként az egyes emberek jogait deklarálják, illetve védik. Az egyéni szabadságot, egyenlőséget és méltóságot tekinthetjük egyetemes értékeknek, így logikusnak tűnik az emberiségre való hivatkozás. Mindazonáltal az értékek és normák érvényesen csak közösségi kontextusban határozhatók meg, lévén, hogy az ember közösségi lény. Ez a kontextus viszont hiányos, ha csak egyéni jogokról beszélünk, mert az értékek és normák eredendő funkciója nemcsak az egyének védelme, hanem a közösségi (társadalmi) harmonikus együttélés biztosítása is. Ezért tűnik helyénvalónak a konzervatívok kritikája, akik hiányolják az egyének a közösségekkel kapcsolatos kötelességeit az uralkodó európai/nyugati értékekből és normákból.

Az egyéni jogok egyre hangsúlyosabb érvényesítése csak a közösségek rovására történhet. Vegyünk egy példát a sok közül, a szerzői jogokat. A szerzői jogok védelmet biztosítanak egy szellemi alkotás szerzőjének, hogy a munkája gyümölcsét ne mások, illetéktelenek arassák le. Ez a védelem azonban ütközik a közösség érdekével, mert akadályozza az alkotás megismerését, terjedését. A jelenlegi uralkodó európai jog szerint védelem illeti meg az alkotást a szerző halála utáni 70 évig, így akár 140 évig is blokkolhatja a terjedést. Napjainkra az egyén és a közösség közötti viszonyban a kívánatos egyensúly veszélyesen megbillent.

Az individualista szekuláris eszmerendszer a világmagyarázatot lényegében a tudományra hagyja, és ezen a területen évszázadokig komoly sikereket könyvelhetett el. A 20. századra a tudomány szinte vallássá vált, olyan varázsszereknek tekintették, amely minden gondot előbb vagy utóbb meg fog oldani, nagyobb kételyek e tekintetben csak a század vége felé merültek fel. Nemcsak amiatt, mert a végtelen(ül bonyolult) világ a végtelen számú problémájával a tudomány által megismerhetetlen, illetve megoldhatatlan, hanem főképpen mert nem képes választ adni az emberi élet alapvető kérdéseire: mi volt a világ előtt, mi az élet, miért élünk, hogyan lehetünk boldogok, mi lesz a halálunk után stb., mely kérdésekkel minden ember – előbb vagy utóbb – szembesül, még ha sokan a homokba dugják is a fejüket. Bármennyire bámulusok a természettudományok, az orvostudomány és a technológia-technika eredményei az anyagi világban, a szellemi világ – ide értve az emberi társadalmat, az emberi lelket és a transzcendenciát – jórészt bevehetetlen erődnek bizonyult.

A fentiek után nem csodálható, hogy az individualista európai/nyugati ember közösségihiányban és értékbizonytalanságban szenved – a régieket lerombolta vagy kiüresítette, működő újakat nem tud létrehozni –, ennek pedig súlyos következményei vannak az azonoságtudatára is: identitászavart okoz.

Ezzel gyökeresen ellentétes folyamatot láthatunk a muzulmán világban. Az előzőekben többször esett szó az 1970-es években kezdődő intenzív reiszlamizációs folyamatról, ami mind a mai napig tart. Ennek számos jele van, kezdve a mecsetek számának emelkedésétől (Franciaország, 1970: kb. 100, 2014: kb. 2300)³⁸ a szociológiai felmérések eredményéig bezárólag. Tarik Fraihi, Belgiumban élő kutató, az iszlám etnicizálódásáról beszél, ami azt jelenti, hogy a muzulmánok számára a muszlim lét válik a fő identitássá, ez pedig erős szolidaritást eredményez az ummával (az igazhívők nagy közössége).³⁹ Az umma egy olyan „nemzetté” válik ebben a folyamatban, melynek legfőbb eszmei támasza a nem muzulmánok negatív megítélése.⁴⁰ A teljes muszlim világban általános a megalázottság, az elnyomás és a reménytelenség, az ostromlottság érzése, ami soha nem látott szolidaritást eredményezett közöttük. Az umma létezése sokkal inkább valóság ma, mint bármikor a modern történelemben.⁴¹ A történelem fintora, hogy az umma a legtisztábban és a leggyakorlatiasabban a radi-

kális mecsetekben és az iszlamista terrorközösségekben valósul meg, ahol egyáltalán nem számít, hogy ki honnan jött, csak az, hogy mit vall.⁴²

Mindez azt mutatja, hogy a muszlimok értékformáló nagyközössége, az umma, új életre kelt a maga értékeivel és normáival (saría) és világmagyarázatával.

Láttuk, hogy milyen aggasztó mentális állapotban van az európai ember a 21. század elején, amikor váratlanul szembetalálkozik a muszlim emberrel, akinek sokkal szilárdabbak a közösségei (család, vallási közösség) és a vallásán alapuló értékei és normái. Persze valójában ez nem egy „hirtelen” történet, de a találkozás a migránsválság és a terrorizmus miatt most tudatosult és vált drámaivá. Az Európában dúló szélsőséges viták, a politikusok és az értelmiségiek tanácsstalansága, a vállalhatatlan ígéretetek, az ellentmondásos intézkedések, a tehetetlenkedés mind a fentebb leírt mentális állapotra utalnak.

(A jövő árnyai) A történettudománynak széles eszköztárára van arra, hogy a történeti eseményeket, folyamatokat magyarázza és bizonyítsa. Azonban minél mélyebbre ásunk, hogy megértsük a folyamatokat, annál inkább kimerülnek ezek az eszközök (többnyire írott források és azok értelmezésére kialakított módszerek), ilyenkor igénybe kell venni más tudományok segítségét, pl. a (szociál)pszichológiáét. Erre jó példa a 20. századi európai történelem pestise, az antiszemitizmus, amit a történettudomány alaposan kutatót és dokumentált, jól ismerjük a politikai és társadalmi történéseket. Mégis – véleményem szerint – a történeti munkákban a legfontosabb indító és mozgató ok általában homályban marad. Az I. világháború végén, amikor fellángolt az antiszemitizmus, az európai zsidóság már erősen asszimilálódott, a zsidók többségét nem is lehetett megkülönböztetni a nem zsidó németektől, magyaroktól, franciáktól, horvátoktól stb., jelentős részük nem is volt vallásos. A fellángolt gyűlölet legmélyebb forrása az irigység volt, az irigység oka pedig a sikerességük volt a modernizálódásban.⁴³

Az irigység a vesztes és tehetetlen ember fegyvere, aki nem akarja elismerni, hogy a (szabályos) versenyben győztes egyén vagy csoport jobb vagy szerencsésebb volt, mint ő vagy a csoportja. Irigység tárgya lehet bármi: vagyon, kinézet, szorgalom, siker stb. Az irigység nem azonos azzal a felháborodással, amit a vesztes akkor érez, ha igazságtalan versenyben győzték le.

Irigység minden társadalomban, a legegyszerűbb természeti népeknél is jelen van, kiirt-hatatlan az emberi gondolkodásból. Erősen fejlődésellenes, mert az irigy ember jellemzően nem arra törekszik, hogy az irigyelt dolgot magának megszerezze, hanem, hogy azt a másik elveszítse. Néprajzi kutatások kimutatták, hogy az irigység uralta falvakban senki sem talál ki vagy vesz át új földművelő eszközöket, módszereket, mert a közösség azt nem tolerálná. Az irigyektől való félelem bénítóan hat minden egyéni kezdeményezésre.⁴⁴

Minden társadalom elítéli az irigységet, mégis széles körben elterjedt, azaz a társadalmak gyakran nem veszik komolyan a saját normáikat. Az irigység kiindulópontja alapvetően individualista jellegű, tehát egy egyén irigykedik egy másik egyénre vagy más egyénekre, ugyanakkor a kollektívizmus álarcát ölti fel, mert az irigy ember mindig egyenlőségre hivatkozik, de ezt az egyenlőséget a saját (alsó) szintjén akarja kikényszeríteni. Egy társadalomban az irigység elterjedtségét nem az határozza meg, hogy mennyire uralkodók az individualista vagy a kollektivisták értékei, mindre van számos példa.⁴⁵ Viszont azokban a társadalmakban a legkevésbé jellemző, ahol elterjedt az egyén önvizsgálata és felelősségvállalása, valamint a feltételek (tehát nem az eredmények) szerinti egyenlőség igénye, nem véletlenül ugyanezekben a társadalmakban érvényesül a meritokrácia és a (becsületos) verseny.

Az irigység sokkal inkább a hasonlókra, a közelállókra irányul, mint távoli, elérhetetlen emberekre.⁴⁶ Egy iparos inkább irigyli a kicsit gazdagabb vagy ügyesebb iparostársát, mert őt ismeri vagy legalábbis össze tudja hasonlítani magát vele, ellentétben a távoli iparmágnással. Ez azonban társadalmi léptékekben, különösen az elmúlt 100 évben, más-ként is működhetett.

A 19–20. század baloldali forradalmi értelmiségének társadalmi víziója az egalitárius kommunista társadalom volt, a zsidó-keresztény isteni paradicsom ateista, evilági megfelelője. Az orosz forradalom után megvalósult kommunizmusban aztán az egyenlőségeszményre való hivatkozással erőnyé emelték, sőt intézményesítették az irigységet. (Erre egyébként minden diktatórikus mozgalom vagy rezsim hajlamos, eszköznek tekinti a hatalommegragadás vagy -megtartás érdekében.) A kommunisták által megbélyegzett „burzsujok” vagy később a fasiszták által hasonlóan kezelt zsidók egy, az irigységre épített politikai gyűlöletkampány áldozataivá váltak. A kampány arra szolgált, hogy a kiszemelt csoportot különböző pszichológiai eszközökkel megszemélyesítse, közel hozza az irigykedőkhöz. Ezért szerepeltek a sztálini sajtóban a „burzsujokról” vagy a kulákokról leleplező személyes történetek, vagy Goebbels propagandafilmjeiben hasonló a zsidókról. Sok orosz nem is ismert személyesen „harácsoló burzsujt”, illetve sok német „gonosz zsidót”, de a propaganda révén már szabadjára engedhette az irigységét és a nyomában járó gyűlöletét.

Ezek a példák mutatják, hogy a széleskörűen elterjedt irigység akkor végezhet elképesztő pusztítást, ha politikailag intézményesül. Társadalmi szinten azonban van még egy fontos feltétel: az erős öntudat. Az irigy csoportoknak, rétegeknek, nemzeteknek stb. előzetesen ki kell alakítaniuk egy erős öntudatot, ideológiát, ami megkülönbözteti és felemeli őket, a kisebbségüket felsőbbrendűséggé transzformálja a célcsoporttal szemben. Az ilyen öntudatnak a legfontosabb funkciója az, hogy erkölcsi alapként szolgáljon, amivel igazolható az irigység és a gyűlölet.

De térjünk vissza az írás fő témájához! A fentebb leírt folyamat megjelenik az iszlám és Európa/Nyugat konfliktusában, igaz, más kontextusban. A muszlim közösségekben minden szükséges feltétel megvan az általános irigységhez és gyűlölethez: a tartós modernizációképtelenség, az emiatt állandósult szegénység és társadalmi elégedetlenség, a szembesülés az irigyekkel, a kisebbségi érzés, mely erős öntudattal, sőt küldetésstudattal keveredik. Ez nemcsak az európai diaszpórában működik, hanem a távoli országokban is, ahova a globalizáció viszi el a nyugati/európai életforma és gazdagság képeit, a megfelelő ideológiai magyarázatról pedig mindenütt gondoskodnak a radikális hitszónokok a mecsetekben. Mindezt tetézi a perifériára szorítottság és az elutasítottság érzése, valamint az elmúlt fél évezred történelmi vereségei miatti harag, amiről korábban már szóltam.

De ne felejtjük el a másik oldalt sem. A hétköznapi konfliktusok, valamint az egyre gyakoribb és egyre véresebb terrorista támadások hatásaként az európai lakosság tudatában mindinkább teret nyer a muzulmánok elutasítása, ezt egy sor felmérés is bizonyítja.⁴⁷ Az elutasítás pedig kéz a kézben jár a növekvő gyűlölettel, különösen, ha biztonsági ellenőrzések és korlátozások mérgezik a polgárok napi életét, ha a média nap mint nap tudósít ellenük irányuló erőszakról. És ugrásra készen állnak azok a politikusok és közéleti emberek, akik hatalomvágyból vagy haszonlesésből majd az élére állnak a muszlimellenes mozgalmaknak.

A jövőt nem látjuk, de a tények nem adnak okot az optimizmusra: társadalmi szinten minden készen áll, hogy – rövidebb vagy hosszabb időn belül – elinduljon egy rég nem látott, öngerjesztő gyűlölethullám. Lehet, hogy a folyamat már el is kezdődött.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- (Bellah) Robert Bellah – Richard Madsen – William M. Sullivan – Ann Swidler: *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press, 1996
- (Bisin) A. Bisin – E. Patacchini – T. Verdier – Y. Zenou (2008): Are Muslim Immigrants Different in Terms of Cultural Integration? In: *Journal of the European Economic Association*, 6 (2–3)
- (Coolsaet) Rik Coolsaet – Tanguy Struye de Swielande: Zeitgeist and (De-)Radicalisation. In: Coolsaet, Rik (ed): *Jihadi Terrorism and the Radicalisation Challenge in Europe*. Ashgate, 2008
- (Dogan) Mattei Dogan: The decline of traditional values in Western Europe: religion, nationalism, authority. In: *International Journal of Comparative Sociology*, 1998
- (Eisenberg) Jacob Eisenberg (1999): How individualism-collectivism moderates the effects of rewards on creativity and innovation; A comparative review of practices in Japan. In: *Creativity and Innovation Management*, 8 (4)
- Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Gondolat Kiadó, 1987
- (Fargues) Philippe Fargues: The Arab World: the Family as Fortress. In: André Burguière – Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend (ed.): *A History of the Family II. The Impact of Modernity*. Cambridge Polity Press, 1996
- (Fiske) Alan P. Fiske Shinobu Kitayama Hazel R. Markus Richard E. Nisbett: A szociálpszichológia kulturális mátrixa. In: Nguyen Luu Lan Anh & Fülöp Márta (szerk.): *Kultúra és Pszichológia*. Osiris Kiadó, 2006
- (Fraih) Tariq Fraih: (De-)Escalating Radicalisation: The Debate within Muslim and Immigrant Communities. In: Coolsaet, Rik (ed): *Jihadi Terrorism and the Radicalisation Challenge in Europe*. Ashgate, 2008
- (Fukuyama 1997) Francis Fukuyama: *Bizalom: A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Európa Kiadó, 1997
- (Fukuyama 2000) Francis Fukuyama: *A nagy szétbomlás*. Európa Kiadó, 2000
- (Godard) Bernard Godard: *La question musulmane en France*. Fayard, 2015
- (Göle) Nilüfer Göle: Snapshots of Islamic Modernities. In: *Daedalus* Vol. 129, No. 1
- (Hodgson) Marshall G. S. Hodgson: *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History*. Cambridge, 1993
- Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, 1995
- (Inglehart) Ronald Inglehart – Pippa Norris: Muslim Integration into Western Cultures: Between Origins and Destinations. In: *Political Studies* Vol. 60, Issue 2
- (Kepel) Gilles Kepel: *Dzsihád*. Európa Kiadó 2007
- (Putnam) Robert D Putnam.: *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York, Simon and Schuster, 2000
- (Rachman) Gideon Rachman: The Turkish Paradox and the Prophets of Eurabia. In: *Financial Times*, 2007. május 1.
- (Rostoványi 1) Rostoványi Zsolt: Európai (euro-)iszlám vagy iszlám Európában. In: Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Aula Kiadó, 2010
- (Rostoványi 2) Rostoványi Zsolt: Az iszlám Nagy-Britanniában. In: Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Aula Kiadó, 2010
- (Rostoványi 3) Rostoványi Zsolt: A „totalizáló iszlámtól” a „szekularizált iszlámig”. Az iszlám civilizáció a retradicionálisizáció és a modernizáció kettős szorításában. In: Csicsmann László (szerk.): *Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten. Az államiság eltérő modelljei*. Aula Kiadó, 2010
- (Roy) Olivier Roy: *Globalised Islam: The Search for a New Ummah*. Hearst, London, 2004
- (Schoeck) Helmut Schoeck: *Az irigység: a társadalom elmélete*. Helikon Kiadó, 2007
- (Tomka) Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, 2009
- (Tönnies) Ferdinand Tönnies: *Közösség és társadalom*. Gondolat Kiadó, 1983
- (Tüske) Tüske László: Tariq Ramadam és az európai muszlim kisebbség. In: Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Aula Kiadó, 2010
- (Yamaguchi) Susumu Yamaguchi: A kultúra és a kontrollal kapcsolatos orientációk. In: Nguyen Luu Lan Anh & Fülöp Márta (szerk.): *Kultúra és Pszichológia*. Osiris Kiadó, 2006

JEGYZETEK

- 1 Nyugati alatt európai, valamint a kontinensünkön kívüli angolszász országokat értem, mivel ezek az európai kultúra elsődleges hordozói.
- 2 Adorno német filozófus után szabadon, aki ezt Spengler filozófiájával kapcsolatban mondta. Francis Fukuyama részletesen tárgyalja a társadalmi devianciákat, bőven illusztrálja azokat statisztikai adatokkal, és összehasonlítja a nyugati és a

- távol-keleti országokat is. Lásd (Fukuyama 2000) pl. az 53., 55–56., 68., 114., 183. oldalakat!
- 4 Iszlámizmus alatt olyan puritán és intoleráns ideológiát, mozgalmat értek, amely a Koránra való hivatkozással vallási elveknek megfelelően kívánja átalakítani a társadalmat. A szakirodalom nem egységes a fogalmak használatában.
- 5 (Kepel) 118–119. o.
- 6 (Göle)
- 7 (Göle) 99. o.
- 8 A kutatások összefoglalását lásd: (Tüske) 112–113. o.
- 9 Egy példa a sok közül: Rostoványi Zsolt nemzetközi adatokat (2006) idéz arról, hogy az európai keresztények és muszlimok hogyan vélekednek egymásról ((Rostoványi 1) 34–36. o.). Eszerint az egyik legrosszabb véleményt a muzulmánokról a németek képviselték. Ehhez képest a 2015-ös migránsválságban a német közvélemény volt a legbefogadóbb annak ellenére, hogy 1 millió bevándorló özönlött hozzájuk pár hónap alatt.
- 10 (Hodgson) 114–115. és 147–148. o.
- 11 Az elmúlt évtizedekben jelentősen erősödött az európai muzulmánok muszlim-tudata, jellemzően sokkal fontosabbnak tartják a vallásukat, mint állampolgárságukat. ((Rostoványi 1) 45. o.) Szakemberek gyakran hangsúlyozzák, hogy az iszlám világ sokkal változatosabb, mint ahogy az kívülről látszik, sok törésvonal szabdalja a tömbjüket. Ez minden bizonynyal igaz, de mivel a vallás annyira mélyen áthatja a muszlim embereket, a homogenitás legalább olyan fontos, mint a diverzitás, ezért helyénvalónak tűnik az egy tömbként való kezelés is.
- 12 (Hodgson) 233–234. o.
- 13 Az ázsiai bevándorlók sikereivel, illetve a kelet-ázsiai–nyugati értékek összehasonlításával könyvtárnyi irodalom foglalkozik, csak néhány cím: (Fiske), (Yamaguchi), (Eisenberg), (Fukuyama 1997) passim.
- 14 https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Publikationen/WorkingPapers/wp22-berufliche-ausbildung.pdf;jsessionid=E81B94E9C82184F082453F0643348904.1_cid359?__blob=publicationFile, 61–62. o.
- 15 (Rostoványi 1 és 2) 41., 49., 388–389. o. Több kutató (pl. Olivier Roy, Rostoványi Zsolt) arra a meglepő következtetésre jut, hogy az iszlám világ visszavonhatatlanul a nyugatiasság útjára lépett, sőt a reiszlamizáció még erősíti is a modernizációs folyamatot, mert az együtt jár az iszlám deterritorializációjával és dekulturalizációjával; ez lehetővé teszi egy tiszta vallási identitás felépítését, így az iszlám világ sikeresebben tud alkalmazkodni a globalizációhoz. ((Rostoványi 3) és (Roy) passim.) Sőt, Roy szerint a reiszlamizáció egyben szekularizációs folyamat is, mivel a vallást elválasztja a kultúrától (Roy 334. old.) – ez szerintem a szekularizáció (és a kultúra) totális félreértése. Bár ezen nézetek kritikájára itt nincs hely, annyit meg-
- jegyeznék, hogy ha a reiszlamizáció eredményeként a vallás teljesen átjárja a társadalmat és megszabja az élet minden mozzanatát – azaz a mindennapi életet több mint ezeréves vallási törvények és normák (saría) szabályozzák aprólékosan –, ha a szent szféra kiterjed a profánra, ha a privát és a publikus összemosódik, akkor a modernizációhoz nélkülözhetetlen racionalitás, autonómia és rugalmasság nemigen tud érvényesülni, ehhez szükség lenne egy bizonyos fokú (valódi) szekularizációra, ami pont ellentétes a reiszlamizációval.
- 16 (Rachman)
- 17 Bármit lehet dogmatikusan felfogni, így az általam egyetemes értékek elismert szabadságot és egyenlőséget is, a lényeg a mérték.
- 18 2004-ben csecsen és ingus dzsihadisták túsul ejtettek 1100 embert, köztük 700 általános iskolás gyereket Beszlánban, Észak-Oszétiában (Oroszország). Több mint 300 tús meg halt, köztük közel 200 gyerek.
- 19 Lásd (Rostoványi 1 és 2) 70–88., 250–254., 312–322. o.
- 20 Én a számtalan definíció közül kultúrának mindazt a tudást, hiedelmet, művészetet, erkölcsöt, törvényt, hagyományt, képességeket és szokást tekintem, amit az egység a társadalom tagjaként sajátított el. (Edward Tylor meghatározása, idézi (Tomka) 445. o.) A civilizáció ugyanaz, csak nagyban, tágabb kulturális entitás. Eszerint beszélhetünk pl. magyar kultúráról, illetve európai civilizációról, aminek a magyar kultúra is a része.
- 21 (Tönnies) 9. o. A szerző nem fejtette ki részletesen ezt a gondolatát, ezért azt többféleképpen interpretálják.
- 22 Az emberek csoportjai olyan sokszínűek, a csoportokon belüli kapcsolatok annyira változatosak, hogy a kutatók véleménye eltér annak megítélésében, hogy egy csoport mikor válik közösséggé. Bellah és társai például például elterjedtnek nevezik azokat a csoportokat, amelyek a magánélet, különösen a szabadidő eltöltése és a fogyasztás hasonlósága alapján különülnek el, ilyen markáns enklávé alakult ki pl. Amerikában a II. világháború után, amit általában ifjúsági kultúrának neveztek ((Bellah) 72–73. o.).
- 23 (Fargues)
- 24 (Fargues) 342–343., 348. o. Itt is van kivétel, pl. (a nem arab) Iránban a férj és a feleség közötti életkorkülönbség 1980–2000 között 7-ről 2,1 évre csökkent (Rostoványi 3) 64. o.
- 25 Mindazonáltal a termékenység több arab országban (pl. Algériában, Egyiptomban, Tunéziában) és az európai diaszpórában is erősen csökkent az utóbbi évtizedekben (Roy) 13–14., 138. o.
- 26 (Fargues) 350. o.
- 27 (Fargues) 352–356. o.
- 28 (Fargues) 358–359. o.
- 29 (Fargues) 365. o.
- 30 (Fukuyama 1997) 90. o.

- 31 Fontos megjegyezni, hogy az iszlamisták nemcsak az arab/muszlim országok oligarchikus, tekintélyelvű, zárt rezsimeit támadják, hanem annak tükröképét is, a család és a klán és a patronázs körül szerveződő társadalmat, tehát ily módon familizmus-ellenesek. (Roy) 81. o.
- 32 Kimondottan ezzel foglalkozik pl. (Bisin).
- 33 Lásd pl. (Inglehart).
- 34 Több példa van arra, hogy a nemzeti ébredés elindítója nem a (gyenge) polgárság, hanem más, polgárosodó csoportok voltak (pl. a magyar köznemesség vagy a szlovák értelmiség); a nemzetformáló kulturális jegyek nemzeteként eltérhetnek – mindezek kifejtése azonban meghaladja a témánk kereteit.
- 35 Európai felmérések mutatták, hogy a század végére jelentősen csökkent a nemzeti érzés. Lásd (Dogan).
- 36 Fogas kérdés, hogy a vallási szervezetek tekinthetők-e civil közösségnek. Egy szekularizált társadalomban a „struktúrákon kívüli” szekták valóban sok civil közösségi vonással rendelkeznek.
- 37 A kutatók manapság már lényegében egyetértenek abban, hogy a civil közösségek még az „öshazájukban”, az USA-ban is hanyatlanak, a téma talán legjobb szakértője, Robert Putnam szerint a folyamat az 1960-as évek óta tart (Putnam).
- 38 (Godard) 314. o.
- 39 (Fraih) 136. o.
- 40 Persze a negatív megítélés kölcsönös, ahogy erre többször is utalok.
- 41 (Coolsaet) 168. o. Ez az érzés rohamosan növekedett az afganisztáni és az iraki háborúkkal.
- 42 Ez nem akadályozza meg a szunnita szélsőségeket abban, hogy a síitákat vagy az alavitákat kizárják az ummából, és hogy irtóhadjáratokat vezessenek ellenük Szíriában, Irakban és Jemenben, illetve vice versa.
- 43 Személyes tapasztalatom, hogy a jelenkori antiszemita nézetek mögött is mindig megtalálható a palástolt irigység.
- 44 (Schoeck) 88. o.
- 45 (Schoeck) 62–63., 93–94. o.
- 46 (Schoeck) 438. o.
- 47 Lásd pl. (Inglehart) 235. o. vagy (Godard) 99. o.